

MAKKAI SÁNDOR

EGYEDÜL

Bethlen Gábor lelki arca

-1929 -

A mű elektronikus változatára a Nevezd meg! - Ne add el! - Ne változtasd! 3.0 Unported (CC BY-NC-ND 3.0) Creative Commons licenc feltételei érvényesek. További információk: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/deed.hu>

TARTALOM

A REJTELMES ARC

**I.
ERŐ**

**II.
SORS**

**III.
LÉLEK**

A REJTELMES ARC

A nagyenyedi Bethlen-kollégium dísztermében, a szószék fölött magasan, egyedül áll a fejedelelem képe. Barabás Miklósnak idealizált, de lélekkel és lelki igazsággal teljes alkotása.

Ahogy kisgyerekkoromban először megláttam ezt a képet, soha többé nem hagyott nyugodni. A homlok sápadt fennsége, a szemek sötét, mély ragyogása, az arc királyi nyugodtsága teljes ellentétben állanak Bethlen Gábor valamennyi ismert arcképével. Gyermeki gondolatom az volt, hogy a történetkönyvekben látható Bethlen-arcok mind ennek a festménynek a torzképei. Mert egy pillanatig sem kételkedtem afelől, hogy a Barabás portréja az igazi, az egyetlen hűséges Bethlen-kép. Ezt a belső meggyőződést, éppen mivel a gyermekkor kritikátlan fogékonyságában keletkezett, soha többé nem tudta belőlem kiirtani semmilyen későbbi meggondolás.

Az az ellentét, ami Bethlen Gábor külső megjelenését illetően így nyugtalanított képeinek szemlélete közben, lassan szenvedélyes érdeklődést ébresztett bennem személyisége, lelki arca és egész története iránt. Élő és életembe beleszövődő emberek sem tudtak soha annyira érdekelni, mint ő. Valósággal személyes ügyemmé vált a fejedelelem igazi mivoltának a magam számára való tisztázása. Ezért is olvastam el róla és tőle mindent, ami csak a kezembe akadt, s amit csak meg tudtam szerezni. Ezért töltöttem ifjú koromban majdnem minden szabadidőmet azokon a helyeken, ahol Bethlen Gábor született, felnőtt, élt, munkálkodott megfordult és meghalt. Kezdetől fogva olyan élő és ható személyiségnek láttam őt, aki - mindazon felül, ami belőle és róla az idővel együtt elmúlt - az emberi életerőnek, a magyar sorsnak és a lelkiembernek egyik leggazdagabb, leghatékonyabb, legmaradandóbb hordozója és példája. A vele való foglalkozás közben aztán különösen társult a Barabás-kép és a többi Bethlen-képek felőli meggyőződésem egy másik meggyőződéssel. Azzal, hogy a történetírásban kialakított különféle Bethlen-magyarázatok, többé-kevésbbé, jó vagy rossz értelemben szintén torzképei egy igazi Bethlen jellemzésnek, amelynek valahol meg kell lennie.

Minél többet olvastam róla, annál bizonyosabbá vált előttem, hogy ő nincs benne teljesen és torzítás nélkül a rá vonatkozó adatokban, de még ezen adatok különféle feldolgozásaiban sem. Már életében, valamint történelmi megítélésében is félreértések, ellentmondások, ellentétes magyarázó kísérletek tárgya volt. Az egykorú emlékek és jellemzések is legnagyobb részükben egyéni, sokszor tájékozatlan, elfogult és hozzá fölemelkedni nem tudó látásmód szülöttei. Legyőzhetetlen meggyőződéssé vált bennem, hogy igazi Bethlen-magyarázat mindmáig nem létezik.

Ezzel nem azt akarom mondani, hogy az a sok és értékes munka, amelyet sok kiváló történet-tudósunk éppen a Bethlen Gábor történetének és történeti jelentőségének tisztázására fordított, teljes egészében torz és hamis eredményre vezetett volna. Távol álljon tőlem!

Hiszen a tény az, hogy Bethlen Gábor kora, élete, története egyike azoknak, amelyekre vonatkozóan a szorgalmas kutatás, az adatok és emlékek leggazdagabb tárházát halmozta fel. Aligha van a magyar történelemben kor és ember, amelyet és akit annyi adat alapján ismerhetnénk meg, mint éppen Bethlen Gábort és korát. Nagyon sokat, szinte a legtöbbet róla tudunk történelmi nagyságaink közül.

Kemény János fejedeleme önéletrajza, Szalárdi krónikája, a fejedeleme levelei, a fennmaradt okiratok, az egykori életrajzírók, aztán Gindely Antal, Szilágyi Sándor, Szabó Károly, Fraknói Vilmos, Angyal Dávid, Károlyi Árpád, Acsády Ignác, Váró Ferenc, Szádeczky Lajos, Veress Endre, Makkai Ernő, Bíró Vencel, R. Kiss István, Szekfű Gyula közlései, cikkei, tanulmányai, művei a történelmi folyóiratokban elszórt hatalmas anyag magában véve olyan

terjedelmű és értékű, hogy azt mellőzni, vagy lebecsülni teljesen jogtalan és igazságtalan volna, bár természetesen ez az irodalom is különböző értékeket jelent. Mindezeket szinte gyermekkorom óta tartó, állandó tanulmányozás által ismerem és értékük szerint méltányolom. Bethlen Gábor igazi valójának, valódi lelki-arcának sok-sok igaz, értékes vonását tisztázta, és emelte ki az irodalom, a félreértésekkel és a súlyos mértékhibákkal együtt. De, hogy csak a legutóbbi példát idézzem, Szekfű Gyulának Bethlen Gáborról írt legújabb könyve is olyan ellentmondásokat váltott ki, amelyek ismét igazolták, hogy a fejedelem alakja, dacára az ismert anyag gazdagságának, nem közelíthető meg teljesen az adatok holt betűin át, s a „rejtély”, mely körülötte homályosul, nincs végleg és teljesen megfejtve.

Hiányzik Bethlen Gábor lelki arcának homálytalan rajza és történelmi jelentőségének a teljes megértés alapján való értékelése.

Annyi szaktudós nagy és odaadó munkája után természetesen nem igényelhetek a magam számára döntési jogot ebben a kérdésben.

De személyes lelki szükségérzetet kellett kielégítenem azzal, hogy - mindannak felhasználásával, amit mások megláttak benne - megalkossam Bethlen Gábor lelki arcképét, mely az én számomra minden homályt és rejtélyt eloszlatott.

Nekem ez az igazi Bethlen-arc és talán másoknak is ad valami segítséget ahhoz, hogy történelmünk egyik legnagyobb alakját jobban megismerhessék, s a magyar sors szomorú sötétségében, a jövőbe mutató elpusztíthatatlan magyar lelki értéket világosabban megláthassák.

Bethlen Gábor sírja a történelem viharaiban elveszett. A háromszáz esztendő sírja koszorút nem helyezhetünk. Ám az a törekvés, hogy lelki arcának felidézése által újra megnyissuk az utat csodálatos személyiségének élő hatása előtt, az egyetlen méltó mód, hogy a három százados évfordulót megünnepeleljük.

I. ERŐ

Tizenhárom éves korában árvaságra és teljes szegénységre jut. Anyai nagybátyja, akihez özvegy édesanyja viszi, egészen elhanyagolja szellemi nevelését. A fejedelmi udvarba vetődve, gyermeki lelkét a Báthory Zsigmond udvarának minden cselszövése, szeszélyes és kockázatos politikájának zivataros fordulatai terhelik és rohanják meg. 1602-ben már a harcmezőn van, s majd bujdosásban követi urát, Székely Mózes. Huszonhárom éves korában ő a vezér a Vaskapunál, Szászvárosnál, Gyulafehérvárnál folyó diadalmas harcnak, de a fejedelem csatavesztése és eleste után újra menekül, s több, mint egy évig bujdosik a török földön, mint a menekülők csapatának lelke és irányítója. Bocskay fejedelemségének ő a kovásza, szabadságharcának erdélyi mezején vezére, és jobbkeze. Bocskay halála után Báthory Gábor fejedelemségét ő viszi véghez. E zsarnok mellett öt rettenetes esztendő megalázó, és csaknem elviselhetetlen szenvedéseit hordozza. Mindenét elveszítve, ismét bujdosóvá válik. Majd újabb négy éven keresztül viaskodik fejedelemségének elismertetéséért a legvadabb és legméltatlanabb hajsza közepette. Háromszori hosszú és emésztő hadjáratban olyan vállalkozást visz véghez, mely testét-lelkét az összeroskadásig gyötri, és zúzza meg. Csak 1623. végéig negyvennégy csatában vett részt, és igen sokszor forgott életveszélyben. Fejedelmi élete szakadatlan munka, naponként órák hosszát sajátkezűleg leveleket ír, s csak fennmaradt leveleinek száma is több ezernél. Napjai folytonos diplomáciai tárgyalásokban telnek el, s a magány utolsó pillanatait is betölti a fantasztikumig szárnyaló politikai tervezgetés, melynek szálai egész Európát körülfonják. Mindemellett folytonosan építkezett, ráért a Szentírást huszonhatszor végigolvasni, németül tanulni, családjá nevelését irányítani, kultúrát alapozni, egyházát fölvirágoztatni, a hadügyet, a pénzügyet, a kereskedelmet teljesen a maga gondolatai alapján irányítani, s mindeközben fejedelmileg élni.

E tények folyamatában valósult meg Bethlen Gábor erdélyi magyar impériuma, az egész Európában számottevő kulturális, gazdasági és hadi tényező, egy békés, gazdag és erős ország, olyas előzmények után, amelyeknek ismerete alapján nyugodtan mondható, hogy Bethlen Gábor Erdélye a semmiből lett, egyetlen embernek teremtő géniuszából születte meg. Ezt a történelmi teljesítményt alig lehet a fennebb érintett tények felsorolásából megérteni és méltányolni. Ismerni kell azokat a külső és belső ellenséges hatalmakat, melyekkel Bethlen Gábor születésétől haláláig szinte szünet nélkül, élet-halálra viaskodott, s ezzel szemben az életerőnek azt a lankadatlan és kifogyhatatlan sugárzását, mely a megpróbáltatás és megterheltség roppant súlya alatt alkotott, és győzedelmeskedett. S végre számba kell venni azt, hogy Bethlen Gábor csupán 49 évet élt. Ha mindezeket ismerjük, és számbavesszük, csodálunk kell azt, hogy 49 esztendő, emberi mérték szerint is nagyon rövid ideje alatt ilyen nagyszabású élet tudott kibontakozni, - de azt is, hogy, mint emberi szervezet 49 évig kibírta a testi és lelki megpróbáltatások ekkora súlyát.

Ez a jelenség: az emberi életerő rendkívüli megnyilvánulása, amely Bethlen Gábor személyiségére nézve elsődleges és egész életéhez a megértés elemi kulcsát adja. Aki Bethlen Gábort meg akarja érteni és magyarázni, az semmiképp ki nem térhet a fizikai és lelki ember törhetetlen életerejének alapténye elől, amely az egész Bethlen-probléma adott centruma. A testi és lelki energiák roppant nagysága, amely ebből a fejedelmi emberből kisugárzik, magától értetődő fényt vet egész történetére, és természetes módon világítja meg az érthetetlennek és homályosnak talált vonások tömegében is.

A rendkívüli életerő, mely Bethlen Gábor személyiségének sajátja, annál inkább bámulatbaejtő, mert öntudatos és fegyelmezett. Viszont ez az oka annak, hogy nem egy feltűnő jelenség, s talán ezért is került el a történetírók figyelmét, akik ezt az alaptényt mellőzve, vagy kellően nem méltányolva, magyarázatukat külsőségesebb, mellékesebb vonásokra építették. Bethlen

életereje - bár saját bevallása szerint hamar haragra gerjeszthető, indulatos ember volt is -, sohasem féktelen, nem háborgott, lángolt, bömbölt, mint a Báthory Gábor magát és mászt pusztító életvihara; de ennek a bethleni életenergiának igazi, roppant nagyságát éppen a törhetetlensége, a számtalan csalódás és gátlás dacára is lankadatlan frissesége, elfogyhatatlan türelme és kitartó egyenletessége méri.

Ilyen életerőnek megszemélyesítőjéről csak egyet mondhatunk... Azt hogy: „nagy”. Egyelőre nem is értékítéletül, hanem inkább csak a „jelenség” mivoltának meghatározására, mintegy „természeti” értelemben kell ezt az egyetlen jelzőt alkalmaznunk rá. Bethlen Gábor személyiségének és történetének kulcsa, magyarázója a nagyság. Az emberi életnek és történelemnek ritka jelensége ez: az eredeti, törhetetlen, hatalmas életerő, a „született nagyság”, amely más életek nevelésére és vezetésére adatott. Ez a nagyság magában hordja magyarázatát, mint minden erő. Önmagában hordozott titka és értelme egyszerűen az, hogy van, és lenni akar. A kibontakozás, a maga hatalmas állítása, az érvényesülés legbelső lényege és törvénye. Ami lesz belőle, amit végbevisz: saját magának megvalósítása alkotásaiban, legyen az politikum, vagy műalkotás. Ezért először is önmagából kell megérteni mivoltát és történetét. A nagy életerő természetében kell keresni céljait és eszközeit, s csak mint második tényezőt szabad, és lehet figyelembe venni azt, ami nem ő: korát, helyzetét, a neki adott környezetet, viszonyokat, kereteket és embereket.

Ez az életerő bárhol, bármiféle korban és környezetben döntő, nagy valóság, s mindig és mindenütt a saját természetének megfelelően nyilvánul, és hat: ez az a tény, amivel a Bethlenre vonatkozó történetírás nem számolt kellő mértékben, amikor személyiségét a XVII. századbeli Európa ismeretéből, a XVII. századbeli Erdély képéből, vagy a XVII. századbeli ember típusából akarta megmagyarázni. A természeti és emberi miliő színezhetsé, korlátozhatja a született nagyság pályáját, de nem magyarázhatja meg, és nem döntheti el. A XVII. század Európája, Erdélye, embere nem rakhatta össze Bethlen Gábort a maga atómjaiból. Bethlen Gábor az, aki a XVII. század Európájának, Erdélyének és emberének képébe, történetébe beleszötte a maga sajátosságát, és ezzel, mint alkotó tényező belefolyt annak alakulásába.

Ha a történetírás kellően méltányolta volna Bethlen Gábor eredeti, született nagyságát, ha ezt a nagyságot nem szerénykedte, vagy nem titkolta volna el, ha az egész magyar nemzet történetét tekintve, nem taszította volna ki ezt a nagy jelenséget és tényezőt a perifériára, ha az önmagában adott és önmagáért való, bár természetesen másoknak szánt és küldött rendkívüli életnagyságot, mint alaptényt, nem becsülte volna le, és nem mellőzte volna, semmivé lett volna a legtöbb „rejtély”, s ezzel együtt a gyanúsítás és vád is, amely Bethlen Gábort érte.

Akkor az az „önzés”, amely a Bethlenre sziszegő vádak közt szinte dogmaként sötétlik, nemzeti történetünk egyik legnagyobb értékeként ragyogott volna föl azokban a vigasztalan sötétségekben, melyek mindmáig reánk zúdultak, s amely önzésben csak az az egy sajnálatos és talán helyrehozhatatlanul szomorú, hogy nem válhatott egész terjedelmében valóra.

Mert az, hogy Bethlen önző és hiú zsarnok volt: nagyratörő, hatalmat és dicsőséget hajszoló, kíméletlen, fösvény, magának szerző és foglaló: pusztán egyes adatok fényében igaz lehet, a kortárs uralkodókkal való összehasonlításban menthető is - a kor általános embernívóját nézve, szinte természetes is -, de a nagy életerő uralkodó fényében személve, nem igaz, nem szorul mentségre, s nem a kor látószöge szerinti természetessége magyarázza.

Bethlen Gáborban a halálraítélt magyar nemzet életösztone testesült meg, s ömlött a teremő génusz életerejének öntudatos és fegyelmezett medrébe; nagysága „egész nemzetet hordozott”, s „önzése” a magyarság létjogának hatalmas fellebbezése a világtörténelem ítélőszékéhez.

A modern történetírás tudományos és skeptikus latolgatásai kérdésbe helyezik, hogy vajon volt-e joga Bethlennek, és helyes volt-e tőle szembeszállni a „törvényes magyar királlyal” (azzal a Habsburg uralkodóval, akinek világhatalmi terveiben a magyar nemzet alkotmánya semmiséggé foszlott), a magyar nemzet életösztóne azonban tiltakozva vágott Bethlen hatalmas karjával a „törvényes” király törvénytíró trónja felé - a modern történetírás talán vakmerőségnek ítéli, hogy egy erdélyi köznemes magyar királyságról mert ábrándozni -, de a magyar nemzet életösztóne önmagát koronázta volna meg benne, hogy maga legyen a saját sorsának ura - a modern történetírás azt kezdi hirdetni, hogy Bethlen valóságos impériumot alkotván Erdélyből, kettészakította a magyarságot, és így meggyengítette azt -, a magyar nemzet elnyomott életösztóne azonban azt kiáltja, hogy a magyarság szétszakításáért azok is felelősek, akik egykor magyar létükkel megakadályozták Bethlen magyar impériumának megvalósulását.

A modern tudományos történetírás nagy apparátussal dolgozik; ítéleteit nagy körültekintéssel és mérséklettel, az objektivitás hűvös előkelőségével állapítja meg. A kortárs nem volt tudós és eszközeiben nem volt modern, de a magyar nemzet életösztóne sírt fel belőle, mikor a halott fejedelem fölött ki merte mondani, hogy meghalt ez a nagy fejedelem, kinél külön magyar Szent Istvánon, és Mátyáson kívül nem volt, s nem is remélhető.

A nagyságra teremtettt életerő és a tényleges lehetőségek között azonban nagy ellentétek vannak, s különösen Bethlen Gáborral szemben állottak, születésétől kezdve, emberileg szinte legyőzhetetlennek látszó akadályok energiáinak kibontakozása és megvalósulása előtt.

Szekfü megállapítja, hogy Bethlen korában a demokrácia minden, mai értelmű fogalma idegen, s hogy az individualizmus is csak a társadalom legmagasabb fokán kezd kibontakozni. Ennél fogva rendkívüli jelentősége van annak, hogy valaki a maga társadalmi osztályából tudatosan, készakarva, a körülmények felhasználásával az uralkodó magányos magaslatára emelkedik. Ez a jelenség nemcsak rendkívüli, de páratlan a magyar történelemben.

Mátyás király pályája rokon csak vele, de Mátyást a trónra nem a maga tudatos akciója emelte, amihez nagyon fiatal is volt, hanem az ismert történelmi szituáció. Bethlen uralkodóvá tétele - emberileg szólva -, a maga tudatos akciója volt, uralkodásra született életerejének ténye azonban úgy társadalmi, mint egyéni életkörülményei miatt, rendkívüli akadályok között jelenik meg.

Családja, János Zsigmond vagy a Báthoryak dinasztijához mérve, teljesen jelentéktelen. Erdélyben gyökértelen is, hiszen közvetlenül csak atyja, Farkas kerül ide, mint a török elől menekülő földnélküli bujdosó, aki Marosillyét Báthory István fejedelmi kegyéből kapja. Ez a birtok sem mondható fejedelmi bölcsőnek, s ezt is elveszti egy másik Báthorynak, Zsigmondnak szeszélyéből.

Mikor Gábor tizenhárom éves korában, első levelével megjelenik a történelemben, három kísérője van: árvaság, tudatlanság, jelentéktelenség. Gyermekek- és ifjúkorának legrészletesebb ismertetéséből (Veress Endre: B. G. fejedelem ifjúsága. Erdélyi Múzeum 1914.) tudhatjuk meg, hogy atyját már 12 éves korában elveszítette (1592-ben), anyja, Lázár Drusiána, mint minden támasz- és vagyonnélküli özvegyasszony, vele és öccsével együtt, Istvánnal, a csíki Szárhegyen húzódik meg testvérénél, Lázár Andrásnál, aki csík-gyergyó-háromszéki királybíró volt. De Gábor miután az 1593. augusztus. 13.-án Gyulafehérvárt keltezett s Neczpáli Justh András rokonához írt első levelében az foglaltatik össze, hogy: sem anyja, sem atyja nincs, aki róluk gondoskodhatnék; úgy látszik, tizenhárom éves korában már apátlan-anyátlan árva lett. Noha ezt a kitételét úgy is lehet értelmezni, hogy bár anyja még él, nem gondoskodhatik róla, ez nem változtat azon a tényen, hogy egészen zsenge korában immár teljesen magárahagyatva áll az élettel szemben. Bethlennek ez az első gyermekkori levele tizenhárom éves korától kezdve, tíz esztendeig az egyetlen írásos adatunk tőle, és úgyszólván róla is.

Szükszavú és rövid, de mégis sokatmondó. Azt mondja benne, hogy: még eddigelé tanult, de most már valakihez elszerzettetné magát szívesen, ha módja lenne hozzá.

Az a tanultság, amiről itt szó van, nem sokkal több a semminél, s alig nevezhető másnak, mint tudatlanságnak. Fejedelemtanulmányában maga említette, hogy: deákul sohasem tanult, s magyar írásnál egyebet nem tud... Aki pedig abban a korban „deákul” nem tanult, az bizony egyáltalán nemigen tanult semmit. Árván és tudatlanul került a gyermek a világba, s még hozzá nagyon szegényen és jelentéktelenül is. Lázár András házában igazán csak „kegyelemkenyér” jutott az özvegynek és az árvának. A királybíró zord, szigorú székely volt, erős hazafi és nagytekintélyű ember. A katolikus hitről reformátusra tért át, templomát átalakította a puritán kultusz számára, s református prédikátort hozott Szárhegyre. Bethlen Gábor anyja katolikus volt, és maradt: lehet, hogy ez a körülmény is hideggé tette vele és gyermekeivel szemben a bátyja szívét; de az is lehet, hogy ettől eltekintve, tehernek érezte őket a nyakán. Hogy a fiuk szellemi nevelésével nem törődött, az tény, legfennebb testi, harci gyakorlatokban fárasztotta őket. Gábor leveléből látjuk, hogy a fiú semmiféle jövőt nem remélt maga előtt, s hogy közöttük megértés, szeretet, mélyebb kapcsolat nem létezett. Azok a kifejezések, hogy szívesen elszerzettetné magát valakihez, hogy nincs aki gondjukat viselné, s Lázár András megengedné, hogy kimenjen Justhoz, ha az írna neki: szemérmes szükségességükben is világosan mutatják a nagybátyja lelkületét, magatartását és céljait. Bizonyára semmiféle terve nem volt a fiukkal, nem is vett észre Gáborban semmit, ami valami távolabbi cél érdekében neveltetésére ösztönözte volna, s hogy egyáltalán akart szabadulni tőlük. Gábornak az a szándéka, hogy valakihez elszegődjék, a gyermek jelentéktelen és szegényes helyzetének bizonyosága.

Az árvaság, tudatlanság és jelentéktelenség abban a korban - sokkal inkább, mint ma - olyan gátak voltak, amelyeket közönséges képességek soha át nem törhettek volna. A Bethlen-fiúk sorsa a világ szerint meg volt pecsételve. Ahogy Istvánt későbből ismerjük, Gábor nélkül bizonyára el is veszett volna a porban. De ugyanezek a gátak a nagy életerőt, a született nagyság képességeit egyenesen megduzzasztják, és a kibontakozás, az érvényesülés indítójává válnak számára.

Bethlen Gábornak ez az egyetlen gyermekkori levele, s azért olyan becses, mert ez dokumentálja a nagyságra termett lélek igazi mivoltát.

Tizenhárom éves árva gyermekről van szó, aki kezébe meri venni a maga és kisöccse sorsát. Abban az elhatározásában és tettében, hogy öccsével felmegy a fejedelem udvarába, és visszaszerzi atyai birtokát, benne van a magyar népmese lelke, beleértve a nagyságnak az a naiv-ösi vonása, amely a magyar nép fantáziájának annyira kedves királyfin ragyog, aki elvesztett királyságát keresi. Arany Toldijában is ez az ösztön dolgozott, a kis Gáborban az az elhatározás is, hogy szolgálattal szerzi vissza, érdemli ki atyai jussát. És ifjúságában valóban a mese lesz valósággá. Szolgálattal szerzi vissza igazi, neki rendelt jussát: nem Marosillyét, hanem Erdélyt. A tizenhárom éves fiúról bizonyára nem szabad feltételeznünk, hogy már ebben a pillanatban ilyen nagy tervei lettek volna, de nem is kell. A született nagyság életerejé maga a fontos, annak öntudatos kibontakozása, mely szükségképpen következik be az életküzdelem fordulataiban. A nagyság ösztöne, sejtelve és álma azonban ott élt a gyermek lelkében, s éppen ez az ösztönös erő hajtotta őt a csíki hegyek eltemetett zugából a fejedelem udvarába.

A történelem igazi nagyjaira jellemző, hogy megvalósított életművüket szemlélve mindenütt rábukkanunk a gyermekkori életformákat megőrző kibontakozás tényére. A nagy életek gyermekkora életművük modellje. A kor és környezet későbbi tényezői kereteket, módokat, anyagot adnak ehhez a kibontakozáshoz, de annak törvényét és természetét sohasem változtatják meg. Bethlen egész életére gyermekkora volt döntő hatással.

Csodálatra méltó életereje az árvaság, tudatlanság és jelentéktelenség gyermekkori gátjai közül bontakozik ki, s ezek a gátak valóban életformáló tényezőkké lettek számára: meghatározói férfiúi és fejedelmi életének.

Az árvaság, amely őt oly korán sújtotta, és olyan zsengén a maga lábára kényszerítette, életének egyik fő és döntő tényezőjévé vált. Elfogadta ezt az adottságot, nemcsak mint gyermekkori kényszerű és szomorú tény, hanem mint férfiúi és fejedelmi életformát. Ami a gyermekre nézve az egyedüllét keserves gátja volt, azt ő „az uralkodó magányos magaslatává” tette férfiúi mivoltában. Az egyedüllét, a társtalanság, számára az önállóság forrása és mindvégig megőrzött biztosítéka lett. Csak az igazi nagy életerő képes erre, hogy azt a tény, amely kibontakozásának voltaképpen legnagyobb akadálya a világban, szinte programjává tegye, végig megőrizze, s az emberektől való elhagyatottságot az emberek fölé emelkedő egyedüliség és önállóság függetlenségévé bontakoztassa ki. Ha végig kísérjük élete történetét, látnunk kell, hogy ez az élet alapformájára egyszerűsítve, az árva gyermek története a fejedelmi árvaságig kiszélesítve. Kevés nagy emberünkről mondhatjuk el olyan igazán, mint róla, hogy élete végéig magára utalva egyedül állott, élt és munkálkodott. Sohasem voltak hozzá mérhető és igazi barátai. A vele egyenrangúak részéről állandó bizalmatlanság környezte. Senki soha igazán meg nem értette. Akik hívei és munkatársai voltak, azokat maga választotta és nevelte, de nem lelkének osztályosaiul, hanem gondolatainak végrehajtóiul: ezek mind alatta állottak, s a szeretet, amellyel reá felnéztek, s amellyel ő nézett le reájuk, egyedüliségét nem szüntette meg, sőt csak magasabbra emelte ki.

Házasságaiban is nagymértékben társtalan. Első feleségével, Károlyi Zsuzsannával, bár igaz és hű szeretet kapcsolta őket össze, hányt-vetett ifjúsága és első fejedelmi éveinek küzdelmei közt keveset volt együtt, s a fejedelemasszony hamar meg is halt; második felesége, Brandenburgi Katalin nem volt hozzá méltó, s bár ő forrón és határtalanul szerette ezt az asszonyt, lélekben teljesen egyedül, idegenül és árván maradt mellette. Ez az egyedüliség természetesen kirívó azok között, akik rágalmaikkal Európaszerte mocskolták, akik diplomáciával, fegyverrel ellenségei voltak, és életére törtek. Teljes egyedüliségben és idegenségben áll a császári udvar és a török porta között; „barátkozásai” nem szívbeli társaság keresésére és élvezésére valók; de értetlenül áll európai és magyarországi szövetségeseivel szemben is; a külföldi követek (Roe, Strassburg) „nem értik a fejedelmet”, - és ez az egyedüllét fejedelmi dicsőségének teljében, saját impériumában és népei közt is körülveszi őt. A magyarok és székelyek előtt, a királyi és fejedelmi hagyományok mértéke szerint, mindig idegenszerű, mert túlságosan polgári volt az a fejedelem, aki nem a dözsölésben, vadászatban, henyélésben kereste méltóságát, hanem sajátkezűleg órákhosszat, nap-nap után rendszeresen írta leveleit, követeknek utasításait, s a szellemi foglalkozásokat becsülte; viszont a szászok túlságosan is katonainak, gögösen fejedelminek tartották megjelenését, udvarát, szokásait és gondolatvilágát. Idegensége, egyedülvalósága tükröződik a történetírásban is: mindig „rejtélyes” maradt, az utókor szemében is érthetetlen, titokzatos, vagy őszinteség nélküli.

A nagy lélek árvasága emberileg szomorú, s végeredményében tragikus. De Bethlennél az egyedülvalóság tudatosan választott életforma is, a gyermekkori adottság öntudatos felvállalása, és ebből kifolyólag gyönyörködés is az egyedüliség, az önállóság erejében. Bíró Vencel (Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése. Kvr. 1917.) világos összefoglalásban mutatja fel, hogy milyen nagy mértékben önmaga volt egész országának lelke, gondolkozó agya és cselekvő keze, s mennyire személyes ügye és akciója volt a törvényhozás, külügy, hadügy, pénzügy, igazságügy, vallásügy, kultúra, ipar és kereskedelem. Ezt a szuverén egyedüliségét festette meg Szekfű Gyula, művének „A tetőponton” című legszebb fejezetében.

Mindennek gyökere ott van a gyermeksors eldöntő adottságában. Bethlen Gábor csak az árvaságból nőhetett ki, s csak annak életformájában valósulhatott meg - igaz, hogy csak Bethlen Gábor, azaz csak eredeti, igazi nagyság lehet az, aki a gyermekkori árvaságot uralkodói életformává dicsőítheti át.

Élete kibontakozásában nagy jelentősége van gyermekkori szegénységének, és jelentéktelenségének is. Más értelemben, mint árvaságának. A szürke, igénytelen, jelentéktelen egyszerűséget nem életformául tartotta meg, és nem fejlesztette fejedelmi vonássá. Fejedelmi ambíciója nem Attila fatányérja és fakupája. Sokkal inkább Mátyás király magatartása lebegett a szeme előtt. A szegénység és jelentéktelenség hatalmas ösztöke és rugó az ő nagy életerejé számára, hogy gazdag, hatalmas, elismert, tisztelt és becsült legyen. A legnagyobbra törő önértzet és ambíció feszítették. Kortársai és főleg ellenfelei nem is fösvénykedtek a nagyra-vágyás, hiúság, dicsőségkergetés vádjaival. A „homo novus”, a „jövevény” még Erdélyben is ki volt téve ezeknek a vádaknak, annál inkább Magyarországon és a császári udvarban. A kor szelleme vakmerőnek látta, és bélyegezte ezt a nagyratörést. Rendkívüli is volt ez akkor. De rendkívülivé főleg a jogosultsága tette. Kalandorok, szélhámosok, szerencsefiak persze akkor is voltak, sőt nagyon is voltak - a kor viszonyai, lelkülete tenyésztették őket -, de amennyiben csak ezek voltak, erőlködésük végre is átlátszó lett, nevetséges, vagy megvetett. Az igazi életerő, a jogosult és képes önértzet azonban természetesen vált gyűlöltté, mert komoly és veszedelmes ellenfél volt. Annak a gyermeknek a lelkében, akit a csíki hegyek között paraszttá akart süllyeszteni a bikkfejű nagybáty, királyi önértzet élt, s gyermeki elszánása, mellyel a fejedelem udvarába megy „szerencsét próbálni”, már telítve van azzal a törekvéssel, hogy a szegénység és jelentéktelenség szürke gubáját lefogja hányni magáról, s megmutatja a világnak, hogy ő királyfi, hogy törvényes örökségi joga van a nagy élethez. Gyermekkori szegénysége és jelentéktelensége örök hajtóerővé vált a lelkében, amely fáradhatatlanul ösztökelte az életerő arányaihoz méltó életformák megteremtésére. A nagy ambíció mellett ott volt lelkének egy szintén eredeti tulajdonsága: a pompa és a szép szenvedélyes szeretete. Nem volt puritán lélek. Nagyon erős szálak fűzték a világhoz, s nagyon sok húr rezdült benne az életöröm érintésére. Hogy a csíki hegyek sötét, zord zugából éppen a Báthory Zsigmond udvarába került - az ellentét erejénél fogva is - döntő hatású fordulat. Itt minden ellentéte volt annak, ami őt ott környezte. S mivel ránézve mindaz, ami ott volt, a halált jelentette, természetes, hogy viszont mindenben, ami gyermeki valóját itt megrohanta, az életet üdvözölte, és ölelte szívére a megszabadulás boldog felujjongásával. Báthory Zsigmond udvarában látta meg először a pompás, nagy életet; urak és dámák csillogását, olasz bohócok és színészek mutatványait, olasz muzsikát, táncot, palotás építkezést, a földi kincs hatalmát, az udvari etikettet s a Zsigmond szeszélyes politikájában kavargó élet szédületét, mámorát. Ez a hatás örökre kitörülhetetlen marad a lelkéből, s mintegy köntöst, formákat adott a nagy életre való hatalmas, belső ösztönöztetésének. Ennek az ösztönnek félelmes erejéről csak akkor lehet fogalmunk, ha elgondoljuk, hogy a szegény és jelentéktelen árva világtényezővé küzdötte fel magát korának történetében.

Legmélyebben azonban gyermekkori neveltlensége és tudatlansága szabta meg életének irányát. Bár nem a legláthatóbban, mégis a legmélyebben.

Az árva előtt a legnagyobb magaslat az uralkodó szuverén magánya. A szegény és jelentéktelen gyermek álma már ezen is túl merészkedik: nem elégszik meg az addig ismert fejedelmi hatalom körével és egy területhez kötött akciójával, hanem az európai politika tényezőjévé gazdagodik és jelentősödik.

A tudatlanságban hagyott lélek mindezeknél többre tör: a szellemi, a lelki ember életcsúcsára.

Mindazokban a tevékenységeiben, melyeket Bethlen úgy a maga művelése, mint mások szellemi felemelése érdekében végzett, életének legmélyebb szomjúsága keres kielégítést, gyermekkorának legfájóbb és sebzőbb sérelme elégtételt.

Kultúrpolitikájából, vallásos életéből és az embervilághoz fűződő kapcsolataiból az az igazság ragyog ki, hogy politikai terveit felülmúlóan, fejedelmi és világtényezői mivoltát meghaladóan legbensőbb törekvése, legforróbb küzdelme és legmagasabb ambíciója a lelki és szellemi fölény kivívása volt. Ennek bizonyosságául szolgálnak levelei.

Régebben Károlyi Árpád (Budapesti Szemle 1880.), legújabban Szekfű Gyula elemezték behatóbban Bethlen levélírását, melynek nagyrészt Szilágyi Sándor adta ki a Tört. Tárbán. Az előbbinek tulajdonképeni célja az volt, hogy leveleiből cáfolja meg a fejedelemtől megörökölt rosszhiszemű, ferde, félrevezetett köztudatot, s rajzolja meg igazi tiszta jellemvonásait. Az utóbbi a levelezésnek inkább a külső karakterét (török és barokk jellegét), valamint a levélíró dialektikáját tette éles és alapos megvilágítás tárgyává, azzal az eredménnyel, hogy a politikust állította elé, akinek egész érdeklődése és egész élete a politika, melynek szolgálatába állítja nemcsak hatalmas őseredeti szóbőségét, stílusát, hanem gazdag érzelmi skáláját is. Végeredményében azonban mindkét tanulmány (lelki szempontból) Bethlen őszinteségének kérdése körül forog. Szekfű rámutat arra, hogy Bethlen leveleiben a szellemi felsőbbrendűség öntudata nyilatkozik meg. Sokszor merültem el ezekben a levelekben. Nagy tömegből egyeseket különösen is sokszor elemeztem, és tanulmányoztam. Lehetséges, hogy felfogásom, meggyőződése, mely bennem végre is uralkodóan kialakult, egyéni jellegű. De nem abban az értelemben az, hogy valamely egyéni teóriát húztam volna rá levelezésének magyarázatára, hanem abban, hogy éppen ezek a levelek alakították ki bennem Bethlen lelki arcát.

A fejedelem levelezése teljesen őszinte. Természetesen nem azt jelenti ez, hogy a politika és diplomácia - ellenfelei eljárásának megfelelően - ne érvényesülne bennük. Azt sem, hogy ment volna a török vagy barokk divat és az alkalmazkodási szükség külső burkaitól. De jelenti azt, hogy e levelezés Bethlen igazi lelkiületét, legbensőbb törekvését, élete legmélyebb és legnagyobb ambícióját ragyogó világossággal tárja fel.

Ez a levelezés is hadjárat, éspedig a legőszintébb, a leglángolóbb, a legelszántabb. Tanúbizonyossága annak, hogy Bethlen Gábor a fegyver és a pénz hatalmánál nagyobb hatalomnak tartotta, nagyobb hatalommá akarta tenni a szellem hatalmát.

Nem hiába fordította idejének legnagyobb részét e levelek írására: ezzel is bizonyítja, hogy a szellemi ember győzelmét fontosabbnak és maradandóbbnak tartotta a fegyverek és a pénz győzelménél.

De mélyebbre kell mennünk. Vissza, egészen a tudatlan gyermekig, aki „deákul sohase tanult s magyar írásnál egyebet nem tud.” Ennek a gyermeknek égető tudatlanságából érthetjük csak meg azt a legégetőbb és legtitkosabb sóvárgást, hogy szellemi fölénybe jusson ellenségei fölött.

E levelekből az árad ki, hogy Bethlen Gáborra nézve a műveletlenség rágalma, a szellemi és lelki alacsonyrendűség gyanúja volt a legfájóbb és a legelviselhetetlenebb.

És ezen a ponton kellett ugyanazt a harcot megvívnia, de sokszorosan nehezebb feltételek között, mint amit a „homo novus” iránti göggel és a jelentéktelen szegénység iránti lenézéssel szemben mint fejedelem, diplomata és hadvezér, olyan nagy sikerrel vívott meg.

Ezen a téren - életének folytonos zaklattatása és rohanó külső eseményei miatt - messze elmaradt korának szellemi előkelőségeitől, műveltjeitől és tudósaitól. A rendszeres nevelés, iskoláztatás és világlátás súlyos hiányát sohasem pótolhatta. Az autodidakta fogyatékos mód-

szerére volt utalva, idő tekintetében pedig a legszűkebb, szinte számba se jöhető lehetőségekkel.

De amit másnak csak a rendszeres nevelés és tanulás adhatott meg, azt neki megadta született életerejének szellemi kvalitása, mely az élet tapasztalatait nem hagyta reflexió és földolgozás nélkül elperegni, hanem azonnal a legmélyebb vonatkozásba hozta az élet értelmével és céljával, s világnézeté, erkölcsi eszményé, életbölcsséggé fűzte össze. Korának igen sok szülötte bejárta az akkori művelt világot, de Bethlen többet látott abban a szűk körben, ahol megfordult, abból, ami emberileg jelentős; sokan részesültek akkor is gondos nevelésben és tanításban, sokan jutottak el a kor lehetőségei közt a tudományosság mélységére és magaságára, de Bethlen valóban iskolává tette az életet a maga számára, amelyből tényleg tanult, és az emberi lelkek tanulmányozása terén mélyebbre és magasabbra jutott el gyakorlati eredményben, mint az elmélet emberei.

Mások tudtak, Bethlen látott. Érezte, hogy a céhbeliség fennhéjázásával szemben neki az Isten ajándékából valót kell diadalra juttatnia.

Így lett tudatlansága hatalmas ösztönzőjévé a szellemi és lelki nagyság kibontakozásának. Levelei önvallomások, saját belső gazdagságának kitárásai, a született erő és tehetség manifestációi, s egyúttal, kétségtelenül, az erő játéka is, gyönyörködés a lélek és szellem izmaiban, csillogtatása az eredeti fölénynek, el nem fáradó, a részletekben is élvezettel kiterjeszkedő, változatos, fordulatos, a gondolatok és érzelmek nagy skáláján zengő életakció.

Bár természetesen, a levelek mindig bizonyos célból íródtak és teljesen gyakorlatiak, azért nála öncélnak is kell vennünk a levélírást, lelki és szellemi életformának, melybe beleöntötte legbensőbb lényét. Ezért is volt az neki állandó foglalkozása, életének része, életharcának egyik, és pedig szubjektíve a legfontosabb frontja és iránya.

Szellemi fölényének titka abban a rendkívüli képességében rejlett, mellyel az emberi lelket, korának emberét legbensőbb rugóiban és legmélyebb lényegében tudta megismerni. Levelei mindig az általa ismert emberi lélekhez szólanak - noha nem mindig az egyéni lélekhez -, éppen ezért próbálja ki azokon, akikhez szól, a lélekre való hatás mindenféle eszközét. Hatalmas, gazdag lelke szinte zuhogva árad ki ezekből a levelekből, melyeknek az ad olyan nagy erőt, hogy olyan nagyon emberiek. Akinek életformája volt a levél, az öntudatos levélíró volt, de viszont nem lehetett mesterkélt levélíró; a legbonyolultabb és legrejtettebb formákon át is önmagát adta, és ebben az értelemben mondható, hogy levelei őszinték, lényének tiszta és világos tükröi.

Gyermekekorának ösztönös nagyságérzete a „szolgálat” útján tört előre. Az árvaság, tudatlanság és szegénység gátjai ugyan maguk is elég nagy tényezők ahhoz, hogy az érvényesülni akaró életerőt erre az útra szorítsák, mégis több volt az egyszerű kényszernél. Bethlen lényének sajátossága ez s egyike nagysága legmélyebb indítékainak.

Az életében legnagyobb szerepet játszó kortársnak, Báthory Gábornak esete mutatja, hogy a nagy életerő uralomra tör, fék és korlát nélkül lángol, még ha önmagát emészti is meg. Igaz, hogy Báthoryt, - aki maga is árva sorban kezdte - nem fékezte, és kényszerítette a szolgálat útjára a szegénység és jelentéktelenség, mint Bethlent, mert Báthory István országbíró, aki örökbefogadta, az ország leggazdagabb és leghatalmasabb főura volt s a gyermeket a Báthory-nemzetség nimbusza ragyogta körül, amely nemzetségből „koronás fők és fejedelmek származtattak.” De Báthory Gábort, a Bethlen Gáboréhoz hasonló körülmények sem tették volna képessé arra, hogy a lényét feszítő szertelen életerő a szolgálat útjára igázva magát, mint fegyelmezett és gyakorolt energia, lassan és ellenállhatatlanul bontakozzék ki. A nagy életerő két végletes formája ez. Bethlen Gáborra nézve a gyermekkori körülmények éppen az ő lényének megfelelőek voltak, kedvező feltételekül adattak számára, mert életereje, képességei,

melyek nagyságukat tekintve semmivel sem állottak alatta a Báthoryénak, olyan alkatúak voltak, hogy csak a gátló és ellentétes körülmények válthatták ki lendületüket, akciójukat.

Bethlen, mint 13 éves gyermek is - első levelének tanúsága szerint - teljesen meg volt győződve arról, hogy igazságtalanul jutott szegény és jelentéktelen sorsra. Mégis gyermeklelkének szándéka és gondolata nem az, hogy egyszerűen ennek az igazságtalanságnak belátását kérje a fejedelemtől, hanem az, hogy meg szolgálja, kiérdemelje a maga apai jussát és ezzel jövőjét.

Született nagyságának ez az etikai alapvonása adja meg kezdettől fogva a sajátosságát. Önmagában hordja a féket, amely hatalmas életerejét megköti, szabályozza, mindig cél felé irányítja, s nem engedi elpuffogni, ellángolni, vagy szétterülni. Ez a fék a szolgálat ösztöne, vágya, akarata. Ebből következik, hogy Bethlen eredeti nagysága, zsenialitása nem tartozik a rendkívül feltűnő, üstökösként föllobogó, káprázatosan ragyogó jelenségek közé, s talán ez az oka, hogy sok szemlélőjét meg is téveszti, akik nem hatolva lényének mélyére, amit nem láttak meg benne, azt nem is tartják létezőnek.

Pedig a valóság az, hogy ő a ritkább, és ennél fogva hatékonyabb s jelentőségteljesebb nagyságok közé tartozik, akik éppen mélységük és méreteik arányai miatt nem foghatók át egy szempillantásra.

A nagyon feltűnő és nagyon híres lángelmék többnyire a rakéták természetével bírtak; életük szeszélyes és sokszor romboló vihar vagy áradat; Bethlen az építő, a szolgáló lángelme ritka példája történetünkben.

Nagyságát különösen érdekessé teszi az, hogy a szolgáló erőt leginkább ifjúkorában, a csapongás természetes időszakában látjuk érvényesülni.

A szó közönséges értelmében neki nem is volt ifjúsága.

Megjelenésének első pillanatától fogva férfiúi életsors és feladatok elé állíttatott, és pedig olyan körülmények közé, melyek a legtapasztaltabb férfiakat is a végsőkéig megpróbálták. Mindenesetre jellemző adat ifjú korában megnyilatkozó lelkületére és magatartására az, hogy a török Görcsi Mehemed már a bujdosásban hányódó ifjúnak megígérte, hogy magyar király lesz belőle.

Amennyire elismerésre méltó ennek a töröknek jó szeme, éppannyira jellemzi Bethlent is, hogy a lelke titkos vágyának eme meglátóját még fejedelem korában is „apám”-nak szólítja, s ezzel a szóval nemcsak frázist mond, hanem lelki értelemben való igazságot, visszagondolva erre a reánézve bizonyára nagyjelentőségű próféciára. Mert kétségtelen, hogy míg Bethlen a leghűségesebb szolga tudott lenni, - lelkének szeretete és ragaszkodása azokhoz tapadt, akik igazi arcát meg tudták pillantani az alárendelt sorsban is. Az ilyenek, mint Görcsi pasa is, valósággal nagy hatással voltak életére. Sokat emlegetett török barátságának lelki alapja voltaképpen ott gyökerezik, hogy a törökök között sokan akadtak, akik igazi arcát meglátták, és nagyságát megsejtették, s kezdettől fogva bizalommal, jóakarattal, majd tisztelettel tekintettek reá.

Az a tény tehát, hogy az ifjú Bethlen Gábor a szolgálat útját választotta életerejének érvényesülési módjául, lényének, természetének belső sugallatára történt s még az is, hogy élet-körülményei ezt az utat mutatták neki, sokkal inkább lelkületének kedvező, mint azzal ellentétes, kényszerítő jelenség. Ifjú korához címnek lehetne írni: „Az erő a szolgálatban”.

Ez a szolgáló erő Bethlen Gáborban mély gyökerekből táplálkozik: öröklött családi tulajdon, századok alatt a család jellemvonásává, lelki tényezőjévé vált magatartás és életforma.

Amióta, 1233-ig kimutathatólag, a Bethlenősi-i Neczpáli család, melyből később a XIV. század elejétől az Iktári Bethlen-család ágazott, a magyar történelemben szerepel, Gábor ősei

olyan köznemesek, akik náluk hatalmasabb és nagyobb urak, eleinte egyes oligarkák, aztán királyok és fejedelmek szolgálatában állnak, ügyükért harcolnak. Így Gábor atyja, Farkas is a török elől menekülve, előbb János Zsigmond, aztán Báthory István szolgálatába áll, a Bekes Gáspár elleni harcban tünteti ki magát, ezért kapja Illyét, s István fejedelmet Lengyelországba is elkíséri, mint királyt. Onnan visszajöve, továbbra is a Báthoryak, Kristóf és Zsigmond szolgálatában marad, míg végre ez az utóbbi megharagszik reá, és birtokát elveszi, amit csak kevéssel élhetett túl.

Nem kell azt gondolni, hogy ez a „szolgálat”, mely a Bethlen családnak állandó életmódja és hagyománya, valami szolgaság lett volna. A szabad, vitéz, ízig-vérig katonanemeseknek önkéntes vállalkozása ez, amelyben éppen jó adag van a függetlenséget szerető, a harcért, kalandért élő-haló, erre alkalmat kereső magyar úr ősi természetéből. Mivel főrangú vagyonuk nem volt, önállóan nem is kezdeményezhettek, vagy vezethettek nagy akciókat, s mint a köznemeseknek általában, az volt a „pályájuk”, hogy hatalmas emberek, vagy uralkodók vállalkozásaihoz szegődtek. Ez volt rájuk nézve a birtok- és vagyonszerzés útja is: megszolgálták, kiérdemelték azt. Ha Gábor lényéből szabad visszakövetkeztetünk az ősök azon hosszú láncolatára, akiktől származott, föltehetjük azt is, hogy a Bethlen családban az általános köznemesi indító okok mellett, az országos közügyek, a politika iránti érdeklődés is bizonyára élénk volt, talán élénkebb, mint sok más nemes családban, s éppen ez a bethleni vonás: az élénk, erős, ösztönző energiáknak szolgálat útján érvényesülést szerezni. Ősei közül többen országos hivatalokat is viseltek, szörényi bánok voltak, Bethlen Domokos pedig Mátyás király korában erdélyi vicevajda volt. A Bethlen-család vitézi vállalkozókedve, birtok- és vagyonszerző törekvése, politikai érdeklődése olyan családi tradícióvá fejlődtek, mely Gábort, akiben a család összes energiái a legmagasabb fokon virultak ki, életkörülményei mellett ösztönösen, természete szerint irányította a szolgálat útjára.

Az ember két okból keres urat magának. Vagy gyöngeségből, amikor támaszt, védelmet, irányítást keres a maga kicsinységében, hogy a nagyobbak árnyékában oltalma és élete legyen. Vagy erejének tudatában, amikor iskolát, példát, érvényesülési módot keres, és biztosít magának, hogy ebben a szolgálatban elsősorban magának urává legyen, önállóvá váljon, és végre másokat vezetni és kormányozni tudjon.

Bethlen Gábor esetében az erő keresett urat magának, hogy a szolgálatban úrrá nőjön. Ez az öntudatos erő esete. Mert a maga méreteivel tisztában levő erő mindig megfontolt, fegyelmezett és iskolázott. Minél nagyobb a cél, amelyre tör, annál nagyobb a józan önuralom, mellyel a célhoz edzi magát.

A gyermek Bethlenben nem a férfi öntudatosságát keressük, bár bizonyos, hogy életkorát messze felülmúlóan érett volt, - hanem azt az ösztöni bizonyosságot, amely adatott, amely az igazi öntudatosságnak a gyökere s amely már akkor a helyes irányba, a nagy célra való fegyelmezésre és szolgálatra hajtja az erőt, mikor még az öntudatosság teljességéhez a megfelelő tapasztalás hiányzik.

Éppen ebben van Bethlen nagyságának titka. Nem vakon, esztelenül, szertelenül robbant ki gyermeki lényéből az életerő, hanem a küldetés mélységes ösztöne által a biztos megedződés útjára, a szolgálatra irányítva.

Egyike a legritkább és legszebb jelenségeknek történetünkben a nagyrahivatott léleknek ez a szolgáló önfegyelmezése, mely már a zsenye gyermekkorban a biztos útra vezérli a kiválasztott embert.

Bethlen élete éles, töretlen tisztasággal sugározza azt az igazságot, hogy igazi vezér csak az igazi szolgából lehet. Senki nem vezethet és uralhat építőleg, gyümölcsözőleg másokat - nemzetet, országot éppen nem -, aki előbb az engedelmesség iskoláját teljes sikerrel ki nem

járta. Ennek az igazságnak ellenképét mutatja Báthory Gábor élete, ennek az igazságnak legragyogóbb magyar példáját adja Bethlen Gáboré.

Bethlen ifjúsága négy fejedelem: Báthory Zsigmond, Székely Mózes, Bocskay István és Báthory Gábor szolgálatában telt el.

Báthory Zsigmond udvarában töltött éveiről keveset tudunk. Eleinte apród, s Szekfű Gyula szerint a fejedelmi előszobában álldogált, és apródi szolgálatokat, levélvivést s efféléket teljesített. De gyermeki tanúja lehetett a Bocskay István által vezetett császári szövetkezőknek. Egyébként udvari szokásokat is tanult, csiszolódott. 16-17 éves korában Zsigmond fejedelem magával vitte egyik prágai útjára is, Rudolf császár udvarába. Mivel sem tőle magától, sem másoktól nem tudunk róla semmi egyebet egészen 22 éves koráig, éppen a legfogékonyabb éveit illetően olyan hiány maradt életrajzában, amit csak későbbi életéből visszakövetkeztetve méltányolhatunk. Egyik dolog, ami biztos, az, hogy apai örökségét visszakapta, mert 1600. december. 22.-én megosztozott öccsével rajta, s ezalkalommal tartotta meg magának Illyét, még 1000 Ft-ot fizetve rá a többi részre, amely Istváné lett. Későbbi feljegyzések mondják el, hogy Zsigmond alatt nyert udvari hivatalokat, generálisságot és tanácsosi méltóságot. Mindez 20 éves koráig történt. A fejedelem és Bocskay, aki Zsigmond fő-fő embere (anyai nagybátyja is) volt, fölfedezték, és méltányolták képességeit, s ő hűségesen, odaadóan és eredményesen szolgálta urát a reá bízottakban. Feltűnően fiatal volt még a kapott tisztségekre, s mivel senkije sem volt, aki családiról, vagy befolyással támogassa, bizonyára csakis kiváló képességei, korai érettsége és megbízhatóságának rendkívüli mértéke lehettek előhaladásának okai. Ez az adattalan, homályban maradó időszak azonban nagyon fontos, döntő lelki eseményt takar. Ez alatt ment végbe Bethlen lelkében a Habsburg-politikával való tisztábjövés és a németes magyar gondolkozástól való elfordulás. Hogy ez így van, azt a Mihály vajda és Basta uralma alatti magatartása igazolja. Bethlen ezekben a rettenetes években nem vett részt a közéletben és a pártok tusaiban. Illyére vonult vissza, és ott, bizonyára nagyon termékeny magányban szemlélődött az események fölött. Summázta élete addigi tapasztalatait, s jutott végérvényes elhatározásra életiránya és munkája felől. Ez a visszavonulása és érdektelensége bizonyítja, hogy már ezt megelőzőleg leszámolt a Habsburg-politikával, s attól teljesen elidegenedve, máshol kereste a nemzet megtarthatásának lehetőségét.

Az 1602. év tavaszán, 22 éves korában lép ki ebből a magányból, mint Székely Mózes katonája, Basta és a császár ellen. Ebben az 1603. július. 17-ig tartott szabadságharcban egyszerre nagy fontosságot nyert személye és munkája. Voltaképpen ő a lelke, mindenesetre ő a kezébe az egész vállalkozásnak.

Székely Mózes szerencsétlen vezér volt, a szabadságharc mindkét döntő csatáját, a váradjait (1602. júl. 2.) és a brassóit (1603. júl. 17.) - ez utóbbit életével együtt - elvesztette.

Annál tevékenyebb, sikeresebb és csodálatosabb volt az ifjú Bethlen Gábor részvétele a szerencsétlen ügyben. Tévedhetetlenül látszik, hogy ha ő lehetett volna már ekkor a vezér, minden másképpen üt ki. Csakhogy ő ekkor szolgálatban volt még, a magaválasztotta urat szolgálta. A váradjai csatavesztés után Székely Mózessel, s néhány más társával együtt Solymosra menekült, török földre. Ezt a menekülést már ő tanácsolta, és vezette, ő az, aki Nándorfehérvárnál Hasszán pasát meghatja az erdélyi siralmas helyzet rajzával, s ráveszi, hogy a bujdosókat pártfogásába vegye, és közbenjárjon a török fegyver segítségül adásában. Az egész telet a törökök oltalmában töltik, s Bethlen ezalatt is folytonosan módját ejti az erdélyiek biztatásának és készenlétre buzdításának. Székely Mózes el volt csüggedve, s magától nem vállalta volna az új kísérletet. Bethlen az, aki erre ráveszi őt, a török segítséget tényleg megszerzi, s tervük helyeslését a nagyvezérnél is kiviszi. Igaz, hogy az 1603. tavaszán a Vaskapun bejövő sereg nagyon kicsi: 1000 török és 120 magyar lovas. Annál csodálatosabb, amit Bethlen művelt. Megostromolta, és bevette Szászvárost, a német őrséget kardélre hányatta, a

kapitányt elfogta. A Maros egész völgyét a határig megtisztította a német kóbor katonáktól. Illyén amolyan főhadiszállást rendezett be, s innen folytatta toborzó munkáját, mellyel az erdélyieket Székely Mózes mellé sorakoztatta. Majd 3 heti ostrommal Gyulafehérvárt is bevette, s aztán sietett a Székely Mózes táborába, ahol azonban bekövetkezett a brassói csata-vesztés. Ebben a csatában Bethlen a Hunyad és Zaránd megyei nemesek csapatával harcolt, s ezekkel menekült Barcsára. A csapat vezére nem ő, hanem Borbély György. Az üldöző Basta-csapatok szétverik őket, s csak egy részük jut ki török földre. Itt, mint legifjabbat, őt küldik a nagyvezérhez írt levelükkel Nándorfehérvárba, hogy segítséget és szabad fejedelemsválasztást kérjen.

Ekkor következik be az az érdekes esemény, hogy úgy a bujdosó nemesek egy része, mint a török vezérek Bethlent óhajtják fejedelemmé tenni, sőt a porta hozzá is járult ehhez, s Bethlennek költséget, posztót, és a katonaság számára 16.000 tallért rendelt.

Az ifjú Bethlen jelentőségével már ekkor tisztában vannak az emberek, főleg a törökök. Ez utóbbiak úgy látszik, kezdettől fogva észrevették, hogy ő az ész és akarat, őt tekintették a bujdosók igazi vezérének, s csak vele tárgyaltak. Rokonszenves volt előttük az első pillanattól fogva, bíztak benne és nagyrabecsülték. Bethlen ezt azzal vívta ki, hogy azonnal tudott hozzájuk alkalmazkodni, szokásaikat, gondolkozásukat gyorsan fölismerte, „szájukízét” rögtön eltalálta, és titokzatos, ösztönös módon imponált nekik.

Hogy a törökök mennyire komolyan vették őt, azt bizonyítja az, hogy amint a magyarok egyenetlenkedni kezdtek a fejedelemség felett, s Szilvási Boldizsár elleneállt Bethlen fejedelemségének (azzal, hogy fejedelmet csak országgyűlés választhat), a török azonnal abba-hagyott minden intézkedést, s a bujdosókat Szendrőbe rendelte téli szállásra.

Bethlennek ez első „fejedelemsége” felett egy pillanatra meg kell állanunk.

Bizonyos, hogy ekkor még ő maga sem fogadta volna el azt. A török pasák előtt, akik ezt nem értik, ifjúságára hivatkozik. Ez a hivatkozás csak részben fejezi ki meggyőződését. Hiszen később, a csak 18 éves Báthory Gábort nem tartotta „ifjúnak” a fejedelemségre. A maga helyzetére nézve azonban ez a védekezése igaz volt. Az ország közvéleményének hiányában, az országgyűlés törvényes akarata nélkül, megfelelő vagyon nélkül, csak alig fölhajnalló névvel tényleg fiatalnak érezhette magát az uralkodásra. Óvatosság, önmérséklet, a megfelelő erő hiánya, a még nagyon friss török szimpátia kipróbálatlansága és igazi terveinek kialakulatlansága, ifjúságának érett öntudatosságában mind arra a meggyőződésre juttatták, hogy az ő ideje még nem jött el. Egyet azonban örömmel épített bele öntudatába, s ez maga a bizalom ténye volt, hogy mások is meglátták benne a nagyrahivatottságot.

Ez az érzés tette fontossá reánézve ezt az epizódot, s ez meg is látszik innen kezdve egész magatartásán és munkáján, különösen Báthory Gábor uralma alatt. A fejedelemségről való önkéntes és azonnali lemondásában olyan ügyesen tudta viselni magát, hogy sem a magyarok, sem a törökök szemében semmit nem csökkent rokonszenvessége és tekintélye. A magyarok nem láttak benne sértett önérzetből való duzzogást, haragot, félreállást; a törökök nem vettek észre benne gyöngeséget, határozatlanságot, súlytalanságot.

Úgy folytatta, éspedig fokozott lendülettel - s lényegében teljesen vezéri módon - a vállalkozást, mintha semmi sem történt volna, s mintha az ő alárendelt szolgálata a legtermészetesebb dolog lenne azok között, akik képességek dolgában jóval alatta állottak.

Angyal Dávid rámutatott (B. G. életrajza. Magy. Könyvtár 133.), hogy szendrői tartózkodása alatt mélyült el, és állandósult a törökökhöz való személyes viszonya, s ezalatt történt meg öntudatos, alapos ismerkedése a török gondolkodással, melyre aztán fölépítette a független magyar Erdélynek török segítséggel való megteremtése tervét. Teljesen önállóan, vezéri öntudattal és messzi távlatlalt - de minden külső jelentőség kerülésével -, úgyszólván a barátság

szférájában kezdte meg itt életművének megtervezését, melyben a tartó pillér a török ismerete, és ez alapon alkalmazkodva való tudatos felhasználása volt. A fejedelemségre becsültetés erős rugó lett lelkében az arra való komoly és elszánt fölkészülésre.

Rendkívül jelentős, és jellemző egy másik tény is. Bethlen friss és rugalmas lelki hajlékonysággal tudja meggyőzni bujdosótársait arról, hogy cseppet sem neheztel a hátrátételért, s azt egészen természetesnek találja, - de ugyanakkor a vezér öntudatosságával, maga veszi a kezébe a fejedelemkeresés ügyét, és rendkívüli ügyességgel útját vágja annak, hogy a bujdosók csapatában újabb, szerencsétlen, vagy indokolatlan fejedelmi ambíciók keljenek. Ezt úgy viszi véghez, hogy éppen az ő fejedelemségét ellenző Szilvási Boldizsárt veszi rá, hogy együtt keressenek Erdélynek megfelelő, igazi fejedelmet. Bámulatraméltó látóerejét, zsenialitását bizonyítja az, hogy tekintete Bocskay Istvánra esik s Szilvásit rábeszéli, hogy a „németicszívű” Bocskayt nyerjék meg a fejedelemség vállalására. Tudta, hogy Bocskay megnyerésével egyszerre és teljesen vége van Erdélyben mindenféle Habsburg-orientációnak. Bethlennek ez a, szerintem, kellő jelentőségében fel nem mért és nem méltányolt cselekedete igazi vezéri és fejedelmi tény volt, melyet még a szolgálat köntösében hajt ugyan végre, de mégis ő az, aki Erdélynek vezért és fejedelmet választ, és pedig az egyetlen, aki az adott körülmények között az ő gondolatát megvalósíthatja, s az ő útját elkészítheti. Hogy Bocskay vállalkozásában Bethlennek oroszlánrésze volt, az világos.

Bocskayt sokan vádolják azzal, hogy nem öntudatos, államférfiúi meggyőződés adta kezébe a zászlót, hanem sértődöttség és egyéni érdek, s hogy lelkében császárpárti magyar volt akkor is, amikor felragadta a kardot, csak hogy sértett császárpárti.

Bizonyos az, hogy nagyon nehezen szánta rá magát az akcióra, bár aztán fényesen bebizonyította hadvezéri, államférfiúi és emberi kiválóságát, rátermettségét.

De kétségtelen, hogy a Bethlen kapacitálása és agitációja döntő volt a dologban, s hogy Bocskay fejedelemsége előbb élt a Bethlen gondolatában, mint a sajátjában, s ebben az értelemben a Bethlen tudatos műve volt.

Az uralkodásra hivatott, de még föl nem szerelkezett erő ezúttal olyan urat keresett magának, kinek szolgálatában bizton remélhette kiérlelődését, és felkészülését a saját fejedelmi életére.

1604 tavaszán, tehát Szilvási Boldizsárral jött Bethlen titkon Erdélybe, s sikerült rávennie Bocskay István váradi főkapitányt a fejedelemség vállalására. Innen, Lengyelországon át Konstantinápoly felé tartott, hogy a porta beleegyezését is kieszközölje. Mint saját leveléből tudjuk, a nagyvezért sikerült is megnyernie a tervnek, s négyszáz bujdosó társával és a török segítséggel Nándorfehérvár felől Erdélybe igyekezett. Temesvárnál azonban Dampierre lippai kapitány hajdúi megtámadták őket, s Bethlen csak gyalog tudott a várba bejutni. Hóstatí szállásán, siettékben hátrahagyott dolmányában találták meg Bocskay levelét, melyben a fejedelemséget vállalja. Ez a levél is bizonyítja tehát, hogy Bocskay fejedelemségének végbevivője tényleg Bethlen volt.

Bocskay álmosdi döntő diadala meghozta tervének teljes sikerét. A szabadságharcban Bocskay Bethlent az erdélyi harctéren működtette. Itt a várak visszavívása és Erdély végleges megtisztítása volt a feladata, amelyet nagy hévvel és kitűnő vezéri taktikával vitt végbe. Közben az 1605.-i szerencsi országgyűlésen is részt vett, nagy jelentőséggel folyva be Bocskaynak Erdély és Magyarország fejedelmévé választásába.

Abban, hogy Bocskay szabadságharcában Bethlen csak Erdélyben kapott szerepet, Szekfü bizonyos hátrátételt, mellőzést lát, vagy sejtet, s ezzel mintegy kisebbnek is tünteti fel Bethlen egész jelentőségét a Bocskay művében.

Ez a felfogás semmiképpen sem illik bele abba a képbe, amely Bethlen személyiségéről, valószínű szerepéről a már fennebb vázolt tényekből alakul ki. Ellentmondásban van különben magának Szekfünek megállapításaival is, melyeket Bethlennek a Bocskay fejedelemségét előkészítő ténykedéseiről ír.

Az én meggyőződésem az, hogy Bethlen a neki megfelelő, az őt igazán érdeklő, és ami a fő, hogy a legfontosabb szerepet kapta Bocskaytól Erdély felszabadításának missziójában, s egy cseppet sem kételkedem abban, hogy ő maga kérte, igényelte magának éppen ezt a szerepet.

Minden esetre ő volt Bocskay fejedelem legkitartóbb, leglelkesebb, legértékesebb híve és támasza, s szolgálatai, melyeket az ő ügyében tett, az egész erdélyi problémára döntő hatásúak voltak.

Az egész magyar nemzettel együtt Bethlenre nézve is súlyos csapás volt Bocskay fejedelem váratlan, korai halála.

Az első pillanatban úgy látszott, hogy egész keserves ifjúságának súlyos szenvedéseivel fáradságával és szolgálataival, már-már megépített jövője összeomlott. A diadallal befejezett szabadságharc és az országos törvénybe iktatandó bécsi béke, emberi ítélet szerint, véglegesen eldöntötte Erdély sorsát, s bizton remélhette, hogy a nyugodt munka, az országszervező béke és a gyarapodás áldott ideje köszönt be reá nézve is. Három fejedelem alatt végbevitt hűséges és értékes szolgálatai fejében felemelt fejjel és nyugodt önérzettel várhatta, úgy vagyoni helyzetének, mint a közéletben való méltó elhelyezkedésének végleges megszilárdulását. Erre oly bizton is számított, hogy még a harc idején, 1605-ben megházasodott, feleségül véve Károlyi László árva leányát, Zsuzsannát. Bár kitűnő, sőt szenvedélyes katona, igazi vágya a konszolidált ország békességében való építő munka volt, s a csendes boldog családi élet. Huszonhat éves szívvel és elmével gondolt egy távoli célra, annak a fejedelmi széknél egykori betöltésére, melyben most az ő szeretett fejedelme ült, akinek teljes lélekkel való támogatásával akart segítségére lenni az erdélyi impérium megszervezésében és felvirágoztatásában.

Mindezeket a szép álmokat összetörte Bocskay halála, mely Bethlen Gáborra nézve életének legsúlyosabb időszakát nyitotta meg: a Báthory Gábor fejedelemségének öt esztendejét (1603-1613).

Angyal Dávid szerint Bethlen életrajzának legizgatóbb kérdése a Báthory Gáborral való viszonya. Ennek a kapcsolatnak valódi értelme, magyarázata tényleg mélyebb vizsgálódást kíván. Ha kívülről nézzük ezt a kapcsolatot, érthetetlennek találjuk Bethlen magatartását és ellentmondónak tetteit.

Mi indította őt ennek a szertelen, vad, fiatal gyermeknek fejedelemmé tételére? Mi magyarázza meg szinte megalázkodóan hűséges szolgálatát iránta, mikor ez a szolgálat legtöbbször elvei és meggyőződése ellenére volt?

Mi lehetett az, ami férfiúi és férji mivoltában ért megalázások dacára is ott tartotta a fejedelem mellett?

S végre miért kellett mégis neki vállalnia megbuktatását?

Báthory Gábor és Bethlen Gábor minden tekintetben a legellentétesebb két lélek és jellem.

Báthoryt kisfiú korában nagybátyja, a hatalmas és dúsgazdag ecsedi Báthory István országbíró fogadta örökbe, mint árva gyermeket, miután atyja halálával mostoha anyja is Lengyelországba távozott.

Az ecsedi várban nőtt fel a fiú, Anna húgával együtt, de bár a vár ura gondot viselt arra, hogy őket a „pápista bálványozásból” megmentse, és a szigorú kálvinizmus szellemében oktattassa,

egyébként - betegsége és felesége nemtörődömsége miatt is - neveltetésük kisiklott a kezéből. Gábor a katonák, cselédek és pákászok közt nőtt fel, öröklött féktelen hajlamaiban is korlátozás nélkül szabadjára hagyva. Testileg korát messze megelőzően fejlett, gyönyörű ifjú lett, szellemileg is koraérett, a lángelme nem egy vonásával, de viszont vad, szenvedélyes, parancsot, engedelmisséget nem ismerő, lobogó életvággyal tele lélek. Családjának öröklött nagy életereje és szép tulajdonságai mellett fokozottan hurcolta magával a família abnormis terheltségét is, a beteges szeszélyességet, zsarnoki önkényt, kiszámíthatatlan csapongást. A Báthory név dicsőséges nimbusza és a gyermekkorban reászakadt óriási vagyon megmérgezték a lelkét: az egész világot csak abból az egy szempontból nézte és becsülte, hogy az szolgálja, és kielégítse telhetetlen éhségét a hatalom, élvezet és dicsőség után. Nemcsak az életkor természetes különbségei, de a lélek szerkezete szempontjából is ellentéte Bethlennek. Annak súlyos, megfontolt, fegyelmezett életereje, öntudatos és célbafutó szelleme, s nagy élettapasztalatokban megedzett jelleme olyan volt, mint komor, nehéz árnyéka annak a fénynek, amely az ő ragyogó ifjúságából, robbanó szenvedélyességéből és ellentmondást nem tűrő zsarnoki életvággyából lobogott ki.

Báthory Gábor kielégíthetetlen természet volt. Bethlen igénytelen, a legnagyobb célokért élve is, minden lépésnyi előhaladást megbecsülő. Báthory tulajdonképpen céltalan lélek, mert önmagán túl nem ismert nagyobb célokat, Bethlen minden ízében magánál nagyobbnak tisztelt célok szolgája. Báthory éppen ezért a legnagyobb vállalkozásokra törő fejedelmi álmok és a legalacsonyabb testi szenvedélyek hajszolása között vadul hánykódó szerencsétlen lélek, aki a dicsőség és a bor mámorának csebréből vedrébe esett, míg Bethlen józan, önmérséklő, rendszeresen munkáló elme, akinek a dicsőség nem istene, s a bor nem ördöge, aki előtt a „tisztesség” fogalma a döntő.

Báthory elméjében hiányoztak a méretek, melyek elválasztják, megkülönböztetik egymástól az országok vagy az asszonyok hódítását, az étvágy dühösségében neki mindkettő csak „megenni, meginni való”; Bethlen nem éhes: hideg marad önmagával szemben, mert nem a hódítás a természete, hanem a szolgálat.

Döntő különbségül kell tekintenünk azt is, hogy Báthory nem Erdélyből nőtt ki, nem is ismerte Erdélyt, s annak se földje, se sorsa, se lelke nem nőtt szívéhez, míg Bethlen mindenestől igazi erdélyi ember és lélek, aki életét, családját, jövőjét teljesen összeforrasztotta Erdély földjével, sorsával, lelkével.

Mindezek után méltán kérdezhetjük: mi vitte rá Bethlent, hogy az öreg Rákóczi Zsigmond fejedelemségével szemben - minden veszélyt vállalva, börtönt és vagyonvesztést elszenvedve - olyan teljes odaadással és hévvel küzdjön Báthory Gábor fejedelemségeért?

Mégsem szabad róla feltételeznünk, hogy láncot, koldusbotot, bujdosást, feleségének házatlanná és hazátlanná tételét, s annak a rokonságnak kényére adását, mellyel még a hozományért is szinte verekednie kellett, úgy vállalta volna fel, hogy ne ismerte volna annak természetét, akiért mindezt el kellett szenvednie.

Igaz, nincs semmi adatunk arról, hogy Báthory Gábort korábbról és állandó kapcsolatok révén ismerte volna: mindaddig gyermek is volt az, aki nagybátyja mögött, vagy Bocskay alatt semmiféle szerepet nem játszott. Mégis - Bethlent ismerve -, úgy kell lennie, hogy tudta, kivel van dolga. Ahhoz, hogy tisztába jöjjön vele, neki, a nagy tapasztalatú gyakorlati emberismerőnek, nem is kellett hosszú idő, azt pedig tudjuk, hogy az 1607-1608. esztendőben többször és hosszabb időt (még feleségével együtt is) töltött Báthory Gábornál, Ecsed várában.

Az a kérdés is fölvetődhetik, hogy az a Bethlen, akit már 22 éves korában fejedelemségre méltónak ítélnék bujdosótársai és a török vezérek, s aki Bocskay trónjának felállítója és legfőbb támasza volt, s ezt mindenkinek tudnia kellett róla: miért nem a maga fejedelemségeért

küzdött, s miért nem látta arra elérkezettnek az időt még most sem? Azok az okok, melyek az első alkalommal vezethették a lemondásban, Bocskay diadalmas harca után talán már könnyen eliminálhatók lettek volna. Bethlen kétségtelenül gondolt is a maga fejedelemségére. Nevét emlegették a számos önjelölt és jelölt között. De valószínű, hogy csak a hangulat kikémleléséért hagyta azt emlegetni, s úgy látszik, azonnal vissza is vonta, s véget vetett minden effajta mozgolódásnak azzal, hogy egyszerre, nyíltan, hévvel Báthory mellé állott.

E tettének okaira ő maga nem mutatott reá se akkor, se később. Kortársaitól sem maradt fenn errenézve útbaigazítás. A tények sem világítanak be lelkének indítórugóiba. Levelei éppen ebből az időből hiányoznak, vagy nem is voltak. Itt is, mint életének más döntő szakaszában, sötétségben vagyunk, ő maga is abban hagy minket, más források sincsenek. Ennélfogva állásfoglalásának valódi okaira csak jellemének ismeretéből következtethetünk.

Úgy kellett megítélnie a helyzetet, hogy Bocskay korán halt meg ahhoz is, hogy az ő számára a fejedelemség lehetősége komoly lehetőséggé válhassék. Bizonyára hosszabb, alaposabb, nagyobb időt és más viszonyokat igénylő életprogramot állapított meg magának, melynek fokenkénti megvalósítása emelte volna őt a maga idejében Erdély természetes vezérévé és urává. Első meggondolása tehát az lehetett, hogy még mindig nem elég jelentős személyiség a fejedelemség igénylésére és vállalására. Bár a törökök támogatására minden bizonnyal számíthatott, s az is valószínű, hogy a külső ellenállást le tudta volna győzni, ez a siker nem felelt volna meg saját belső elgondolásának, és veszélyeztette volna a megnyert trónról végzendő munka sikerét. Nem is annyira magát, mint inkább Erdélyt nem tartotta előkészítettnek és megérettnek a saját programja megvalósítására.

Tekintettel azokra a tulajdonságokra, melyek Báthory Gáborban rokonszenvessé tették a fejedelmjelöltet az erdélyiek szemében, Bethlen számot vetett „a közvélemény” természetével és hangulatával is. Ezt a közvéleményt ő nagyon jól ismerte, hiszen maga személyesen járta végig, és kapacitálta a főurakat, s általában a társadalmi rétegek mindenikében való sűrű forgolódása folytán nyitott könyv volt előtte az erdélyi lélek. A gazdaságilag is tönkretett, tíz esztendei szenvedésekben szinte rommá lett Erdélyben, két olyan tulajdonság imponált a fejedelemben, melyre biztosan lehetett építeni: a név és a vagyon. Ez a kettő Báthory Gáboré volt.

Viszont Bethlen, bár neve már közismert, nem tévesztette szem elől, hogy azt a nevet csak ő szerezte, családi és történelmi fény még nem ragyogta körül, mint a Báthoryét. Főként pedig még mindig szegény ember volt. Rákóczi Zsigmond még Vajda-hunyad várát is elvette tőle. Nemcsak az erdélyiek szemében volt fontos a leendő fejedelem neve és vagyona, de Bethlen jól tudta, hogy ezek a tényezők kifelé is fontosak: a portán, a magyarországi rendek és a császári udvar előtt. Az önálló életre vergődő Erdély megteremtésének kulcsa e pillanatban egy olyan fejedelmi tekintély felállításában rejlett, melyet a porta a maga anyagi szempontjából, a magyarországiak és a császári udvar pedig a gyökeresség szempontjából respektálhasson.

Bethlen világosan látta, hogy ha ő lenne a fejedelem, az országnak magának kellene vagyont és tekintélyt adnia neki. Ez pedig a „közvélemény” előtt lehetetlennek tűnt volna fel. Az ország „közvéleménye” olyat akart, aki már előre ajándékokat oszthat híveinek s gazdagabb, mint bárki az országban, talán magánál az egész tönkretett országnál is. Jól tudta, hogy a megválasztott fejedelem mindent elvehet az országtól, de csak akkor, ha előbb bőkezűen adott. A Báthory neve és kincse azért kellett, hogy a földhöz vert, éhező és nyomorult ország népe az élet reménységét ragadhassa meg benne, hogy nevének fényétől és aranyainak csengő esőjétől már előre káprázzon, és részegedjék meg. Az ország tekintélyt, hatalmat, erőt akart látni, mert csak az adhatta vissza teljesen megrendült életkedvét. A rendszeres, lassú, alapokból való fölépítés, és gyarapítás programja, melyet Bethlen hozott volna, e pillanatban egyáltalán nem volt népszerű, és senki se lelkesedett volna érte. Ennek nem jött el még akkor az ideje.

Ha, amint feltehetjük, Bethlen ismerte Báthory Gábor jellemét, - bár alkalmasnak is találta őt arra, hogy az élet reménységét ébressze, és szimbolizálja Erdélyben, viszont látnia kellett, hogy az ország és a nép igazi javát nem várhatja tőle. Félnie kellett attól, hogy az ország a bőrével fog fizetni rövid mámoráért, és nem gyapjasítót, hanem nyúzót és farkast vesz a nyakába. Ha föltételeznők, hogy ezt nem is sejtette, jóhiszemű tévedésében mindenesetre kisebb lenne a felelőssége azokért, amik bekövetkeztek. De ő végig vállalta a felelősséget Báthory mellett, s ez arra vall, hogy - amit előttem egész mivolta is kétségtelenné tesz - nagyon jól tudta, ki mellé állott.

Mi lehet a mentsége és magyarázata ebben az esetben? Az az egy, hogy bízott a maga befolyásában. Ez alkalommal a szolgáló erő legnehezebb munkájára vállalkozott s ezt a vállalkozását kellőképpen szükséges méltányolnunk.

Bethlen tudott volna fejedelem lenni. Megvolt hozzá az ereje, az önbizalma, a határozott programja. Csakis azért nem küzdött meg érte, mivel mindenek felett valónak becsülte a vérevesztett, haldokló Erdélyre nézve a nagy név és óriási vagyon, a született tekintély rögtöni, életmentő jelentőségét. De amint már eddig is, a szolgálat köntösében, a második hely alárendelt szerepkörében öntudatosan vezetői, irányító munkát végzett, ezúttal bizonyára még fokozottabb öntudatossággal tette szolgává magát, azzal az elszánt céllal, hogy a szolgálat formájában irányítani, és vezetni fog. Úgy látszik teljesen bízott önmagában, befolyásának döntő erejében. Azt gondolta, hogy az a gyermek ifjú, aki jól tudja, hogy nélküle nem lehetett volna fejedelem, akit, kerekén kimondva, ő tett fejedelemmé, s ezért óriási fáradalmakat, kockázatot, veszedelmet hordozott el, természetesen mégis csak reá fog hallgatni, s fékező és irányító kezét nem fogja eltaszítani a maga és országa vesztére. Ismerve Báthory féktelen szenvedélyességét s mérhetetlen hiúságát és dicsőségszomját, - nagyon óvatos formát választott a befolyásolásra.

A maga részéről minden óvóintézkedést megtett arra nézve, hogy a saját szerepének rosszul való játszása föl ne borítsa a közjóért hozott áldozatát. A hűséges és hasznos szolga szerepét vállalta fel mellette.

Ez a szerepvállalás Erdélyre nézve gondviselésszerű volt s ha magának Bethlennek is szüksége volt reá, ez nem vonhat le semmit vállalkozásának óriási értékéből, különösen ha mérlegeljük azokat a súlyos megpróbáltatásokat és szenvedéseket, amelyeket némán és megalázkodva el kellett viselnie ezért a vállalkozásért.

Ha a saját fékező, befolyásoló és irányító erejét túlbecsülte is, ha szerfelett is bízott önmagában, s e miatt egyesekre éppúgy, mint a közre veszedelmeket zúdított, ezt a hibáját helyrehozta, s érette teljesen eleget tett egyrészt azokkal a kibeszélhetetlen szenvedésekkel, amelyeket önmagára vett, és elhordozott, másrészt azzal, hogy a végső pillanatban megmentette hazáját, nemzetét zsarnok pusztítójától, s dicsőséges uralkodásában bőségesen kárpótolta minden veszteségért.

Nem szabad eltitkolnunk egy percre sem, hogy Bethlen Báthory fejedelemségében a saját érdekét is szolgálni akarta. Ennek elhallgatása meghamisítaná azt a realizmust, amely lényének egyik főalkotója. Családi hagyományát, őseinek életformáját követte most is s ami eddig nem sikerülhetett neki, azt remélte Báthory szolgálatától: a vagyonban való meggyarapodást, a gazdagságot, a teljes anyagi függetlenséget, s ezzel a jelentőssé válást az ország közéletében. Ez az erőgyűjtés nélkülözhetetlen volt reá nézve. Ismerve Báthory jellemét, magabízásában reáépítette jövőjét arra, hogy a fiatal fejedelemnek éppen csapongó és szeszélyes lelkületét fogja a nagylelkűség, a jutalmazás, a méltánylás irányába kormányozni.

Itt volna tehát Bethlen önzésének ténye, mely szerint a Báthory fejedelemsége melletti agitálás indítóokául - egyebek mellett, de kétségtelenül - saját megvagyonosodásának vágya és reménye szolgált.

Ez így van, de ennek így is kellett lennie. Két olyan meggondolással kell ezt az „önzést” mérlegelni, amelyek alkalmasak azt igazi jelentőségében világítani meg.

Az egyik az, hogy a Báthoryt körülvevő kalandor, szélhámos, hízelgő és jellemtelen udvaroncok falkájával szemben, Bethlen csak hűséges és jó szolgálatokért várt méltánylást, előmenetelt; minden tanácsa és ténye, amit Báthorynak adott vagy érte tett, erkölcsileg feddhetetlenül tiszta, és politikailag fellebbezhetetlenül bölcs. Mihelyt arra került a sor, hogy Bethlen erkölcstelen vagy politikailag esztelen terveket támogasson, rögtön kész volt szembeszállani a fejedelemmel, s habozás nélkül vetette kockára megnyert méltóságait, tisztségeit, vagyonát, sőt életét is. Bizonyára, Bethlen nem valami holdsugárból szőtt idealista álomlovag, aki szolgálataiért ne igényelte volna a megfelelő méltánylást, de vasból kovácsolt, törhetetlen jellem, aki semmiféle bérért nem volt hajlandó tisztátalan vagy pusztító szándékok elősegítője lenni. „Önzésének” ez az egyik jellemző vonása. A másik az, hogy a Bethlen vagyonosodása, előhaladása, döntő tényezővé válása nemcsak a maga érdeke volt, hanem egyben az ország és a nemzet érdeke is, olyan önzés tehát, amely magának az erdélyi génusznak önzése volt, hogy az élet-halál harcban a maga megmaradását biztosítsa. Ebben a megvilágításban nyugodtan lehet beszélni Bethlen önzéséről, mert az nem fogja kisebbiteni sem egyéni tisztességét, sem politikai önzetlenségét.

Mindezek az okok talán eléggé megmagyarázzák Bethlennek Báthory Gábor fejedelemsége melletti állásfoglalását és küzdelmét.

Mégis úgy érzem, emberileg kellett még lennie egy indoknak, melyet természetesen sem tényekkel, sem forrásokkal igazolni nem lehet. Megérzés ez, melyet a Báthory melletti szolgálat egész képének áttekintő szemlélete ébreszt. Néha egy-egy hang, gesztus is, mellyel Bethlen később megemlékszik boldogtalan elődjéről s talán a kegyeletes eltemetetés késői fényének kisugárzása. Ez az indok nem politikusnak, hanem embernek lelkéből jön. Ez az indok a szeretet. Hogy Bethlen szeretetből állott Báthory mellé, azt mégis fel kell vennünk indokai közé. Melléje állása önkéntes és ami fő, hirtelen állásfoglalás volt. A meglátás, találkozás, megismerés spontán hatása alatt keletkezett. Minden egyéb meggondolás mellett is bizonyosnak kell tartanunk, hogy az elbűvölő szépségű és kedvességű ifjú (mert az is tudott lenni), meghódította Bethlen szívét.

A történelmi alakokban hús-vér embereket látni már szokatlanná vált a történetírás modorossága, „objectív” tudományosságának kothurnusa miatt. Megszoktuk, hogy ezek a nagyságok mindig érzés és személyesség nélkül cselekszenek, politikából, számításból, közérdekből. A valóságban bizonyára nem így volt ez. Érzéseik, személyiségük, emberi mivoltuk éppúgy befolytak tetteikbe, mint a kis emberekéibe, mind a mai napig.

Báthory Gáborban nagy mértékben voltak szeretetreméltó, hódító tulajdonságok. Daliás szépsége, fiatalos életkedve, merész szárnyalású gondolkozása, szenvedélyes őszintesége, heves szeretetre kész szíve, nagylelkűsége lobbanó természete, hibáinak gyors megbánása, pillanatnyilag igaz és keserű bűnbánata, rögtöni bocsánatrakészsége, a született előkelőség naiv bizakodása, a sérthetatlenség tudatából származó közvetlensége és egész lényének gyermekiessége a nagy tömegek előtt ellenállhatatlan varázst alkottak alakja körül, amely varázshatásnak sok esetben az országgyűlések is spontán hódolattal lettek rabjaivá, s amely még az olyan kemény szírtet is, mint Bethlen Gábor, meg tudta ostromolni, ha nem is állandó sikerrel.

Volt valami az ifjú fejedelemben, amit Bethlen nemcsak szeretett, hanem csodált is, annál inkább, mert önmagából hiányzott.

Ellentétes jellemek voltak, képességek dolgában legalább is egyenrangúak, azonban a két született nagy életerő között a fő eltérés az, hogy Bethlen életerejéből, nagyságából hiányzott a szín, a láng, amely Báthory ifjú-szép életét átragyogta és pompázva, zengve csapott ki belőle.

Bethlen későbbi élete mutatja, hogy az ifjúkorában annyira megtagadott és nélkülözött életörömet, lángot, az élet színes és forró pompázását csak nélkülözte, de az nem állott távol a lelkétől, nagyon is vágyott arra s őszintén és sóvárogva csodálta meg másokban a belőle hiányzó és tőle megtagadott hódítóerőt.

Bizonyos tekintetben a saját énjét szerette, és csodálta Báthory Gáborban, a maga énjének titkos vágyát, a nagy élet lángját, amely belőle hiányzott, de amely sóvárgásának tárgya volt. Egy lehetőséget csodált, és szeretett benne, amely reánézve elveszett. Kiegészítőjét látta benne a maga súlyos, komor, mindig alapokból induló, és lassan kibomló életlényegének. Lehet, hogy azt a végzetet is csodálta, és szerette benne, amelyet ő elkerült ugyan, de amelynek üstökösszerű ellobogásában mégis volt valami, amit nagynak, szépnek, kíváncsnak kellett tartania.

Eleinte úgy látszott, hogy a magában való bizodalma helyes volt, és irányító szerepe a szolga köntösében megvalósul.

A fejedelem hálásnak mutatkozott iránta, tanácsadójává, hunyadmegyei főispánná és az udvari hadak főkapitányává nevezte ki.

Bethlen mindjárt átvette az első szolga szerepét, s véghezvitte a két legkényesebb és legfontosabb feladatot: megnyerte a szultán jóváhagyását Báthory fejedelemmé választásához, s a pozsonyi országgyűlésen előkészítette Báthorynak és a magyar királynak kibékülését; voltaképpen már ekkor biztosította Erdély függetlenségét is. Portai és pozsonyi útja egyképpen óriási szolgálatot tett a fejedelemnek és az országnak, - a maga részére pedig megnyerte II. Mátyás király jóindulatát is.

Báthory tovább méltányolta Bethlen szolgálatait, a csíki kapitányságot és a vashámor birtoklását, majd nagy hunyadmegyei jószágokat adományozott neki, s Déva és óriási uradalma birtokában feleségével együtt megerősítette.

Bethlen ezt azzal viszonzta, hogy a Kendi-féle összeesküvés után úgy az országgyűlésen, mint a merénylők megbüntetése, s a pártosok kibékítése által megszilárdította a fejedelem trónját.

Báthory hálás volt, leereszkedő. „Nagyságos” címet adott Bethlennek, barátjává tette, jószágain hetekig vendége volt, sőt komája is lett, egyik korán elhalt gyermekének keresztatyja.

Bethlen hát nem várt gyorsasággal elérte célját. Egyrészt szolgálatait által a fejedelem bizalmasa lett, és sikerült neki azt jótanácsaival helyes irányba vezetni; másrészt az ország leggazdagabb főura és a fejedelem után első embere, aki minden országos okmányt elsőnek írt alá. A siker túlságosan nagy és korai is volt.

Bethlen egy ponton nem számított jól, és egy ponton nem volt képes Báthoryt kézbentartani. Erről nem tehet: ez - Istennek hála - egyéniségének hiánya volt. Hiány, ami miatt Báthoryt állandóan lekötnie nem lehetett. Bethlenből hiányzott az udvaronc és a pajtás.

A nélkülözhetetlen, hűséges, sziklaszilárd megbízhatóságú és hatalmas támasz volt ő, tiszteltetjes alattvaló és szíves jóbarát is: de hízelegni és fajtalan féktelenséggel együtt dorbézolni, aljas módon dicsőíteni és alávaló kalandokat megrendezni nem tudott. A fejedelem öröklött rossz természete és duhaj hajlandósága volt tehát az a pont, ahol ő magára hagyta, ahol nem

tudott hozzányúlni, s amelyet megragadtak, fujtattak, tápláltak, szolgáltak irigy és féltékeny ellenségei: Imrefi kancellár, aki még a feleségét is odaadta Báthorynak, és könnyű érvényesülést kereső, jellemtelen társai. Ezeknek a hatása, cimborasága miatt lett Bethlen a fejedelemre nézve félelmes és unalmas. A földagasztott dicsőségvágyra nézve, a politikában félelmes lett a fejedelem előtt ez a megfontolt, óvatos, bölcs, józan államférfiú, aki minden kalandtól életével kész volt megvédeni a halálos betegségből éppen csak hogy feleszmélő Erdélyt; a fejedelemséget bálvánnyá emelt udvaroncok által szentesített embertelen orgiákban pedig unalmassá lett a becsületnek, tisztességnek, férfiúi szeméremnek és a családi élet szentségének ez a komoly, nehézkes hódolója.

A félelmes és unalmas ember pedig kegyvesztett ember lett Báthory udvarában.

Innen kezdve, mintha Báthory mindent csak azért is, Bethlen ellenére tett volna. Mintha furcsa, hóbortos szabadságharcba kezdett volna Bethlen ellen, hogy befolyása, irányítása alól fölszabadítsa magát, vesztére és országa veszedelmére. Titkos, izgalmas párviadal kezdődik a két nagy élet között s a lángoló vihar fölveszi a harcot a higgadt, tömör sziklával.

Báthory a maga jobb énjét gyöngeségnek, meghunyászkodásnak, oktan alárendelésnek tekintette és megőli önmagában, s igazi valójául a rosszabbik ént, a mindent elnyelő, elpusztító, éhes vadállatot ismeri el, szertelen uralomra és dicsőségre való sóvárgásában látva a nagyságot, melyet gyűlöletes ellenfele félelembe és unalomba akar fojtani, meg akarva nyergelni a sárkányt, hogy az elbolondított fenevad hátán maga vágtszon be a fejedelmi székbe.

Ez a harc nem egy pillanatban tört ki, s nagy részében rejtett, kirobbanásait is fedezni igyekvő, de élet-halálra menő ádáz küzdelem volt. Ebben a viaskodásban Bethlen magatartása éppen következetességében nagyon érdekes és jellemző.

Tudta jól, hogy a fejedelem hiúságára és alacsony ösztöneire építő rágalmazók, besúgók, irigyek állanak Báthory mögött. Ezért mindent elkövetett, hogy őt változatlan jó szolgálattal és nyugodt, szilárd magatartással fegyverezze le, térítse jobb meggyőződésre.

Ebben a törekvésében úgy is mint politikus, úgy is mint férfi, sőt úgy is mint férj, súlyos megaláztatást és szenvedést vállalt magára.

Mint politikusnak, jó tanácsai ellenére, elvei és meggyőződése megtagadásával kellett részt vennie azokban az oktan vállalkozásokban, melyekkel Báthory Szeben csellel való elfoglalása által a szászokat, a havasalföldi bevonulással, és a lengyelországi kalanddal pedig a portát is, a császárt is végképpen ellenségévé tette. Emellett a vállalkozások kudarcokkal jártak, az országra veszedelmet, támadásokat, pusztulást hoztak. Bethlen volt az, aki Báthoryt és az országot a kelet és nyugat felőli betörésektől megmentette, s főleg a bécsi udvar felé Erdély önállóságát biztosította.

De Báthory tanácsadóinak és a maga dühének megvilágításában dicsősége megrablóját látta a békeszerző Bethlenben, s életére tört.

Makacs törökellenes politikájával és a porta oktan sértegetésével pedig az országra a végső veszedelem rémét idézte föl.

Bethlen látta, hogy Báthory elvesztette magát, és buknia kell. Egyetlen lehetősége és kötelessége az ország megmentése maradt.

De a végletekig türt és várt. Pedig élete sem volt biztonságban. Háromszor rántott reá kardot a fejedelem. Először, mikor Váradon felesége ajtajára tört, s Bethlen útját állta. Másodszor, mikor Bethlen szebeni szállásán egy meglazult kő a lábai elé esett, s a Bethlenre rántott kardot Némethy Gergely fogta meg. Harmadszor, mikor mint vendégére, asztalánál húzta ki a fegyvert, s Bethlent csak két befutó híve mentette meg a haláltól. Ezen kívül is megalázta, és

megsértette őt azzal, hogy felesége után vetette magát, máskor meg, hogy az égő gyertyát a Bethlen szakállába nyomta, mert az megakadályozta a szász nők elleni merényletét. Végre kijelentette, hogy tanácsaiért a megölt Kornis Boldizsár táncára vonssza. Bethlen mindannyiszor csodálatos önmérséklettel fékezte, és alázta meg magát, inkább félreállt az útjából, csak-hogy katasztrófa ne legyen, s ő észhez térjen. Látszólag Báthory többször meg is bánta ostobaságát, de a lelke már végleg elborult, és megmérgeződött. Feltartóztatlanul rohant vesztébe.

Mikor Bethlen előtt kétségtelenné vált hívei üzenete folytán, hogy halálra van ítélve, dévai várából, 1612. szeptember. 13.-án török földre ment, hogy Erdélyt fölzsabadíthassa.

Harminckét éves korára oda jutott vissza, ahonnan kiindult: megint árva, szegény, jelentéktelen bujdosó lett. Megint a népmesék hazátlan királyfia, aki elvesztett országát keresi. Még az is a mesék színébe öltözteti, hogy a portán keresve támogatást, megmenti a szultán életét, megragadva megbokrosodott lova kengyelét. Talán ez nyerte meg számára a hatalmas uralkodót és vezéreit, hogy meghallgassák, és segítségére álljanak.

Ennek a szomorú öt esztendőnek súlyos szolgálatában jelleme szempontjából elmúlhatatlan dicsősége van: a teherhordozásnak az a keresztje, az önmegtagadásnak és alázatnak az a keserű pohara, amelyet elhordozott, és kiürített az önmaga feletti uralomnak végleges diadala lett, a jellem épületének betetőzése, a szolgáló erő végbizonyítványa, mellyel a lélek iskolájából felemelt fejjel léphetett ki az uralkodó életcsúcsára. A török segítségével Bethlen 1613. október. 23.-án Erdély fejedelme lett.

Bethlen ifjúsága a rendkívüli életerő iskolája, nevelkedése, fölkészülése az önálló nagy életre.

Ebben a kibontakozásban lelki arcának két, egyformán jellegzetes, erős vonása formálódik ki. Egy reális és egy ideális.

Ránézve az a jellemző, hogy a nagy életre vezérlő ösztöne a való viszonyokkal mindig határozottan számoló, és azok között előretörő ösztön volt, de másfelől sohasem veszett bele a való relációiba, azok sohasem lehettek rajta úrrá, mert ezt a reális életmegvalósítást mindig nagy, egyetemes, ideális célok vezérelték.

Ez a realizmus, melyből a valóság tiszta látása és mérlegelése, a türelem és önfegyelem fakadt, és ez az idealizmus, amely a maga céljait mindenkor az egész nemzet és az emberi lélek közérdekével összeforrva, azokkal egyesítve követte, voltak a tényezői annak a nagyságnak, amely Bethlen életében és művében el nem múló dicsőséggel nyilatkozott meg.

Az olyan lélek, amelyben ezek a tényezők munkálnak, alkotásra született. Voltaképpen minden alkotólélek összetételében a valóság természetébe öltöző idea a lényeges. Komoly, értékes, nagy alkotás nem jöhet létre pusztán az ideából, akármilyen magas minőségű is legyen az, ha képtelen az adott valóság (az anyag, a tények, a viszonyok, a természeti és embervilág) természetébe, formáiba és törvényeibe átömleni, és azokat átsugározni. És éppen így nem teremthet semmi nagyot a nyers valóság bármekkora adottsága és lehetősége, az idea élettámasztó, életadó hatalma nélkül.

Az alkotásnak különböző síkjai vannak, s hogy a teremtmőerejű idea melyikben valósul meg, az az alkotó lélek természetéből, valamint a számára adatott valóság minőségétől függ.

Bethlen Gáborra nézve az az alkotás, amelyben lelkének teremtmő ideája valósággá, testté válhatott, nem lehetett egy tudományos, művészi, etikai, vallási alkotás, nem is lehetett valamely részlete az anyagi életnek, hanem csakis egy olyan kompozíció, amely mindezeknek keretet, lehetőséget, feltételeket ad: egy társadalmi és állami szervezet, egy megszervezett emberi kollektivitás: az ország. Bethlen Gábor országalkotó génusz.

Mikor az erő - a szolgálat köntösében - elvégezte fölkészülését a nagy, önálló, uralkodó életre, - megtalálja szabad érvényesülésének terét és megjelenik előttünk a maga igazi mivoltában.

Ha Bethlen Gábor nem lett volna igazi nagyság, uralkodásra termett energia, akkor is bámulatraméltó lenne ifjúságának szolgáló, magát megalázó, önmegtagadó nagysága. Azonban életének egészében ez mégis csak az álcázott uralkodói nagyság korszaka, mely jelentőségét, értelmét csak fejedelmi kibontakozásában nyeri meg.

Ha eddig főként a szolgálat vonását láttuk lelki arculatán dominálni, most rá kell mutatnunk arra, hogy a szolgálat nem a lényege, hanem csakis a formája volt lelkületének, s hogy a magát megalázó nagy életerő bensőjében teljes mértékben tisztában volt a maga nagyságával. Fejedelmi életében a nagyság önérzete és öntudata éppoly határozott körvonalakban ragyog föl, mint mindvégig megőrzött önmérséklete és önkéntes magakorlátozása.

Fejedelemségére rendkívül jellemző az, hogy szuverenitásának tekintélyét mindennekfelett, állandóan, rendszeresen hangoztatta, és érvényesítette.

Az erdélyi fejedelemség egész történetéből kiemelkedik az az öntudatos fáradozása, hogy a fejedelem személyének és házának hatalmát, tekintélyét, dicsőségét királyi magasságba emelje, és ezzel szemben minden ellenkezést, tiszteletlenséget megtoroljon, s lehetetlenné tegyen. Előtte szuverén fejedelmi hatalomról és tekintélyről Erdélyben nem lehet szó. A fejedelem a főurak között az első, s bár kezében tart bizonyos felségjogokat, a rendek állandóan igyekeznek korlátozni azok gyakorlásában. Mindig az illető személy kvalitásaitól függött, hogy a jog- és hatáskör mekkora mértékét képes biztosítani magának. De jellemző, hogy a főurak nagyon is maguk közül valónak érzik és tudják, s túlkapásait mindig bizonyos egyenrangúság érzetével törekednek letörni, gyakran összeesküvésekkel is.

Az a mód is, ahogy a fejedelem rendesen él a főurak között, nélkülozi formáiban és szokásaiban a magasra kiemelkedő uralkodói tekintélyt és szuverén légkört. Minden esetre fontos az is, hogy az erdélyi köztudatban a Szent István koronája és annak hordozója az egyetlen igazi majesztász, a fejedelem csak a viszonyok kényszere folytán, és mintegy csak a szent korona és a király képében uralkodik, az ő helytartója vagy helyettese, mindenesetre sokkal kisebb nála, s valahogy alája tartozik. Míg egyfelől ennek a tudatnak a magyar egység szempontjából megvolt a maga értéke és jelentősége, másfelől ez volt az akadályja annak, hogy az elszakított Erdély igazán önálló állami életet élhessen; belülről, önerőből fakadó életet, mely a saját éltető napja: a szuverén uralkodó körül forog.

Bethlen Gábor az, aki ezt a tudatot és állapotot teljes erejének latbavetésével és folytonos fáradozással megtörte, s megalapította az erdélyi szuverenitás öntudatát. Hogy ennek a politikai jelentősége mi volt, mindenesetre döntő kérdése az ő megítélésének, s ezt kísérelte tisztázni Szekfű Gyula említett művében. Mielőtt azonban erre kitérnénk, előbb tisztán csak Bethlen Gábor lelki arculatán kell vizsgálnunk a szuverenitás vonását.

Ez a szuverén öntudat az ő sajátossága, lényének gyökere. Nemcsak politikai elgondolás dolga, hanem saját életerejének egyéni, természetes, ösztönös igénye.

Mint fejedelem, ellentmondást nem tűrő, kizárólagos módon uralkodott. Ez nem volt könnyű, mert önmagának kellett megteremtenie az uralkodói tekintély hiányzó légkörét, és természetessé tennie a fejedelem mindenki fölött álló szuverén tekintélyének tudatát. Maga volt kénytelen figyelmeztetni alattvalóit a tiszteletre és hódolatra, hangsúlyozván, hogy „nem volnék játszótársa senkinek.”

Magának kellett mintegy megalkotnia, kifejtenie és köztudatba hoznia a fejedelem hatalmi körét és előjogait. A korra is, reá is nagyon jellemző a mód, ahogy ezt megtette. Szekfű rámutatott, hogy ez a fejedelmi szuverenitás protestáns elveken épült fel. Természetesen, reformá-

tus elvekre kell gondolni. Bethlen, mint a református hitvallásokon nyugvó és azokból következő „kötelességek” komplexumát képezi ki, és juttatja kifejezésre református papjainak, hittudósainak segítségével - az új református fejedelmi szuverenitás gondolatkörét. Ez a szuverenitás az isteni elválasztás magasságába emelkedik, és onnan száll alá, úgy, hogy itt is az „Isten kegyelméből” való uralkodás igazolása történik.

Fejedelmi tekintélyének ez a „szentesítése” azonban mélyen benne gyökerezett a saját hitében és öntudatában, tehát minden ízében őszinte, az elválasztott ember bizonyosságából fakadt, s valóban „kötelesség” volt az ő szemében, nem pedig kegyes takarója valami zsarnoki, önkényes uralomra törésnek.

Kemény János fejedelem önéletrajza megkapó eseteket jegyez fel Bethlennek erről az alázatosan büszke fejedelmi öntudatáról és küldetése hitéről, amikor leírja, hogy a sátorába csapó golyók, vagy a reá célzó ágyúk elől egy tapodtat sem menekül, mert „a fejedelem életét Isten őrzi” és sohasem lehet hallani, „hogy fejedelmi személyt öreg lövészerszámmal el-lőttenek volna.”

Fejedelemsége első négy-hat esztendejét csaknem teljesen, e vallásos hitben gyökerező fejedelmi tekintély elismertetéséért vívott fáradhatatlan küzdelem tölti ki, külső diplomáciai és belső politikai, s társadalmi téren egyaránt.

Később is, valósággal féltékenyen őrködik e tekintély csorbítatlan fenntartásán és öregbítésén. Udvari tudósaival kidolgoztatja származása igazolását, s maga is hiszi, és büszkén vallja Attilával és Szent Istvánnal való rokonságát, „tizenhárom évszázad óta tiszta nemes családból való” eredetét. Mindent elkövet arra nézve, hogy követeit a portán és királyi udvarokban úgy fogadják, mint más szuverénekét; „inkább meghal,” semhogy a magyar királyi címről lemondjon s tisztességét ezáltal kisebbítse. 1623-ban, Hodolinnál, De Monte Nigro generálist, aki megadta magát neki, „tettetéssel” is arra kényszerítette, hogy uralkodóhoz méltóan hódoljon neki. Ha megtörtént, hogy idegen követ nem viselte magát előtte a kellő reverenciával, vagy a hozott ajándékot nem tartotta uralkodóhoz méltónak, a legnagyobb önérzetességgel és haraggal utasította rendre, vagy térítette észre az illetőt. Második házasságát „császárléánnyal” akarta kötni, csak uralkodó családdal volt hajlandó rokonságba lépni. A nagyság öntudatát rendkívüli gondossággal és fáradozással, külső eszközökkel is igyekezett kifejezni, érvényesíteni, és elismertetését kikényszeríteni.

Udvertartása, építkezései, fényes megjelenése, gazdag és pompázó környezet teremtése ennek az öntudatnak diadalra juttatását szolgálták. Építkezéseit a szászok és magyarok egyaránt bámulattal és elragadtatással szemlélik. Szalárdi szerint „mintegy halhatatlanságot láttaték ígérni önmagának” általuk. Fehérvárt, Radnóton, Alvincen, Balázsfalván, Fogarason, Váradon, Vajdahunyadon „nagy, friss fejedelmi pompás épületek” hirdették alkotójuk nagyságát, dicsőségét.

A fehérvári fejedelmi vár, székesegyház és palota építése, restaurálása, felszerelése, belső díszítése és berendezése Mátyás király öntudatára emlékeztető vállalkozások voltak.

Udvertartása - Szalárdi szerint - „utoljára szinte királyi pompával való” volt. A táborban is nagy súlyt helyez arra, hogy sátora fejedelmi legyen: atlasz-szövettel van bevonva, fegyverekkel ékesítve, szép mívű íróasztal is van benne.

Ő maga vörös és fehér atlasz s prêmes bársonyköntösben fogadja vendégeit, palotájában vörösbársony és aranyos trónon ül; tartózkodóan, tekintéllyel, finoman beszél, a magyar szívességet és az uralkodói fensőbbiségét egyesíti magatartásában. Szekfü szerint száz esztendő óta az első igazi magyar udvart tartja, melynek exotikus pompája, európai műveltsége és gazdag változatossága a francia, angol, svéd, német, török követeket is meglepi. Még közelebb jutunk öntudatának uralkodói mivoltához, ha megkísérljük azt benső alkatában

megközelíteni. De már az említett külső tények és jelek is kétségtelenül elárulják, hogy Bethlen magát Isten rendelkezéséből való, - emberekkel szemben szuverén, önálló és önjogú uralkodónak tartotta, aki semmiféle alárendelt, vagy mellékszereppel nem hajlandó megelégedni.

Azonban ez az öntudat nála mégis mindig sajátosan mérsékelt formákban érvényesült. Mindig tudatosan emberi maradt. Rendkívül reális és józan érzéssel vetett számot az emberekkel és viszonyokkal, akik felett uralkodott. Távol állott tőle a keleti deszpoták önkényes bálványoztatása és a nyugati dinasztiák hideg fennségeskedése. Arra nagyon vigyázott, s abban hajthatatlan volt, hogy a lényegben és a tettekben „igenis” engedelmeskedjenek neki, de elnézte, ha szavakban „nem”-et nyilvánítottak. Nem akarta és nem követelte, hogy az emberek egyénisége, akarata meg ne nyilatkozthassék.

A szuverenitásra termett életerőnek - a maga korában és viszonyai között - egyetlen életformája az uralkodói trón lehetett. Bethlen Gábor ezt az életformát teljes erejével törekedett nemcsak kitölteni, hanem ami jellemző, kitágítani egyéniségének méreteihez. Ebben a törekvésében találjuk meg a mértéket, amely őt az erdélyi fejedelmekhez viszonyítva mérheti, és nagyságát meghatározza. Báthory Istvánt kivéve, a többi erdélyi fejedelem legfennebb kitölthette a korlátolt fejedelmi szuverenitás szűk kereteit, a legtöbb azonban ezekhez a keretekhez is kicsi és gyöngy volt. Bethlen Gábor azonban még Báthory István királyi személyiségét is meghaladó arányokban törekedett érvényesíteni életterejét, s ha ez neki teljes egészében nem is sikerült, nem az életerő s a képesség nagyságában volt a hiba.

Egy másik fontos és Bethlenre nézve felemelően jellemző tény az, hogy szuverenitásának kiterjesztésében nem egyedül a maga képességeinek öntudata vezette, hanem egy önmérséklő megfontolás is, amiből folyólag mindig megalkudott a körülményekkel személyes nagyratörése rovására, a magyar nemzet életérdeke szempontjából.

A harmadik, eléggé soha nem értékelt tény az, hogy Bethlen Gábor vallásos öntudatban gyökerező hivatásérzete, küldetési tudata önmagát a magyar nemzet vezérének és pedig az egész magyar nemzet vezérének ismerte, s ehhez képest igazodtak sűrűn változó politikai tervei, szövevényes diplomáciája és katonai akciói. Ha ezt a tényt nem vesszük figyelembe, bekövetkezik az egész bethleni probléma megfejthetlensége, s mindazok a félreértések és helytelen magyarázatok, melyek személyéhez és művéhez hozzátapadtak. Ellenben ennek a felfogásnak, ennek az öntudatnak szem előtt tartásával minden esetben világossá válik, hogy Bethlen Gábor egy titáni történelmi feladatnak: a magyar nemzet megmentésének, egyesítése által való újjáteremtésének, és jövője biztosításának nagy művét akarta elvégezni. Így lesz előttünk a központi gondolat fényében nemcsak megérthetővé, de minden tiszteletet kiváltóan grandiózussá Bethlen uralkodói elgondolásának mindenik változata: az erdélyi fejedelmi szuverenitás valóságos és keresztülvitt megalkotása (az egyetlen, ami neki tényleg sikerült), a magyar királyi szuverenitás megalkotásának terve, (amely csak a királyi cím megszerzésénél maradt), a magyar helytartóság vállalása, (amely már önmérséklő megalkuvás a szuverenitás igénye és a magyar nemzet tényleges életérdeke között), s végre a nyugati (Csehország, német birodalmi választófejedelemség) és keleti (Lengyelország, orosz összeköttetések felé irányuló) tervek a szuverenitás kitágítására s a magyarság középeurópai politikai döntő tényezővé tételére.

Minden esetre rendkívül merész álom ez egy árva magyar-székely fiú lelkében, a XVII. század első negyedében és Erdélyben! Nem magyarázhatja egyéb, csak a született, kivételes, küldetési életerő, mely Európa más helyén és más körülményei közt talán teljes egészében megvalósulhatva, a világtörténelem egy ragyogó fejezetévé s az európai emberiség életének ki tudja, milyen más irányítójává lett volna. De a csodálatos éppen az, hogy ez a fiatal ember megmutatta, hogy van ereje és képessége e merész álmodni sok sikerrel és gazdag eredmények-

kel átvinni a valóságba is, s viszont sohase ragadtatta el magát, hanem számotvetve a lehetőségekkel, mindig a megvalósíthatóra korlátozta azt. Bízott önmagában. Bízott nemzete erejében és jövődjében. Mert bízott Istenben.

Külsőleg tekintve, az uralkodói öntudat megvalósítása a fegyver és pénz kérdése volt. Bethlen gyermekkorától gyakrolott, kitűnő katona és hadvezér. Fejedelemsége alatti három hadjárata, bár végeredményben visszavonulással végződött, mégis nagy politikai és diplomáciai eredményekkel járt. A nagy tervek összedőltek, de fegyvereinek hatalma megmentette Erdélyt és megakadályozta a magyar nemzet eltiprását. Hadserege, bár sok kritikával találkozott, a kor viszonyai közt európai nívón állott. Maga mustrálta és maga látta el szabályzattal. Egy nap, reggeltől sötét estig 13.400 embert személyesen mustrált végig. A tábori rendet maga szabályozta, s ami abban a korban etikailag kiemelkedő, a részegeskedést és paráználkodást a hadseregében nem tűrte, és szigorúan büntette. A székelyek „jobbágyságát” eltörölte, és kényszerítette őket a katonáskodásra. A vitéz katonát nagyra becsülte, és bőkezűen, birtokkal is megajándékozta, Nagyobbárszt zsoldos katonaságot tartott, s főleg magyarországiakból, amely felett egészen maga rendelkezett.

Főereje a könnyű lovasság, a gyalogság hiánya nagy gyöngéje volt. Hadi erejét 60.000 emberre lehet tenni. Hadvezéri taktikája nagyon nehéz helyzetekből mentette meg, és mindig úgy, hogy ő látszott erősebbnek. A kor legnagyobb hadvezérével, Wallensteinnal szemben is győztes maradt, mert a döntő csata előli visszavonulása után a szintén visszavonuló vezér hadait üldözőbe fogva, kikergette az országból. Egyes, fényes haditényeitől eltekintve, katonai akciói nem mutatnak fel világraszóló sikereket, de hadvezéri lángelméje abban nyilatkozik meg, hogy a legyőzhetetlenség hitét tudta magával szemben felkelteni, s fegyvereinek erejét félelmissé tudta tenni, úgy, hogy ellenfelei az erőt félve, nem akadályozhatták meg belső terveinek munkálását. Jelentősége e téren: defenzív megvédelmezése a magyarságnak. Ami képességeit illeti, kétségtelenül sokkal nagyobb eredményeket is elért volna, de szövetségkeresései és szövetségeseinek támogatása mindig alul maradtak a remélt és szükséges mértéken.

Nagyságának igazi zsenialitása nyilvánul meg pénzügyi, gazdasági és kereskedelmi tevékenységében. A jellemző az, hogy mindezeket egyedül maga csinálta, tanácsadók nélkül, saját gondolatai szerint, azzal a pedáns, erélyes és mégis patriarkális módon, amellyel családi vagyongát is kezelte és gyarapította. Voltaképpen úgy fogta fel a dolgot, hogy az ország az ő háza és gazdasága, s csak nagy méretekre terjesztette ki házigazdai működését, mikor országos gazdálkodást folytatott. Két cél lebegett előtte: a hadsereg fenntartása és a belső gazdasági jólét biztosítása. Ezentúl arra is gondja volt, hogy az általános életnívót emelje, s ezért hozta be és támogatta a luxuscikket áruló törökországi zsidókat. Ipari és kereskedelmi törvényeivel, monopóliumaival, árszabásaival, iparosok telepítésével, adózási rendszerével, exportjaival, egyes kitűnő ötleteivel valóban olyan sikereket ért el, hogy az általános jólét mellett 400-450.000 forint évi jövedelmet tudott magának biztosítani akkor, mikor a szász választófejedelem csak 207.000 forint évi jövedelemmel rendelkezett.

Valóságos uralkodói szuverenitás, országát minden ellenségtől megvédeni képes fegyveres hatalom és a belső rendet, jólétet, virágzást biztosítani tudó gazdasági tevékenység Bethlen fejedelmi nagyságának, hatalmas életerejének ragyogó bizonyítékai. Mindezekből nem kapott, és nem vett át készen semmit. Trónraléptekor a fejedelmi tekintély meg volt semmisülve és a lelkekben magukban volt sárba tiporva; katonailag az ország kényre-kedvre ki volt szolgáltatva a török basák pusztító hadainak s a császári seregek kalandos becsapásainak; pénzügyileg, gazdaságilag pedig irtózatossá romlás, ínség, nyomorúság sötétlett Báthory Gábor farsangjának eszeveszett dáridója után. Erdély tizenöt esztendeje a halál révén vergődött. Csak ezeknek világos ismerete után lehet igazán értékelni annak az egy embernek nagyságát, aki a maga keserves tapasztalásainak tanulságai alapján, nem csüggedve és nem félve, elég

bátor volt magára venni a feladatot, hogy a romokból országot, a szétszórt és elgyávult népségből társadalmat és nemzetet teremtsen, egész magyar nemzetének erős védőbástyáját és Európa egyik erőtenyezőjét. Ebben az alkotásban az erő igazolta önmagát, a született nagyság bizonytságot tett saját magáról.

Mi hát az oka, hogy ezt a nagyságot mindmáig nem akarja meglátni és hódolattal méltányolni a történelemtudomány és ennek nyomán a magyar közvélemény? Mi az oka a tragikumnak, mely történelmünk e rendkívüli nagyságát, akihez még csak egy-kettő fogható ezer év alatt, olyan sötéten árnyékolja be?

Ez az ok Bethlen Gábor magyarságában rejlik.

II. SORS

A magyar lélek és sors tragikus árnyéka esik hatalmas életerőtől duzzadó fejedelmi alakjára.

Igazi magyar ember volt. Származását illetőleg apai ágon békés- és temesmegyei ősi magyar nemes család sarja, anyai ágon pedig csíki székely. Annak a magyar-székely középnemesi törzsnek hajtása, amely a nemzet történetének ezer éven keresztül a gerincét alkotta, s amelyet helyesen nevezhetünk a „történelmi magyar nemzetnek”. Származásának ezt a történelmi és faj tisztaságát mindenkor nagyra tartotta. A portának önérzetesen vágta oda, hogy ő nem juhász, az ő szavában bízni lehet, mert tizenháromszáz év óta tiszta nemes családból született. Ez a „tizenhárom” század arra vonatkozik, hogy Bethlen, udvari történetíróinak hízelkedése nyomán, származását hunn forrással mélyítette el s anyai ágon Attilától eredeztette, amiben önmaga is komolyan hitt; viszont apai ágon Saroltáig, Szent István anyjáig vitte fel családfáját.

De magyarságának igazi mivolta és jelentősége nem is csak a származás fajtisztaságában rejlik, hanem sokkal inkább abban, hogy született, eredeti nagy életereje a magyar természet és lélek legjobb tulajdonságainak hordozója lett.

A XVII. századelő magyar lelkületét a politikai és társadalmi életben nyugaton, és keleten a XVI. század magyar története alakította ki. A három területre szakított magyarság lelkében a rettenetes török hódítóval szemben, alapjában véve egy közös lelkület alakult ki, és sajgott: mély, fájdalmas, kétségbeesett nemzeti érzés. Ez az érzés termelte a XVI. század török harcaiban a hazaszeretet önfeláldozó hőseit.

A XVII. század hajnalán azonban ez az érzés már nem a hősiesség aktivitása, hanem keserű passzivitás, amelyet csak mint távoli szívfájdító reménység, dereng át a nemzeti egység visszaállításának vágya. De ez a vágy még passzivitásában is egy érzelmi közösségbe kapcsolta össze a három területen szétszakítva vergődő magyarságot. Ennek az érzelmi közösségnek a krízise éppen Bethlen ifjúságának idejében érik ki. A reformáció elterjedésével kialakult vallási, egyházi közösségek és a politikai helyzet lassú kiérése, amely mind mélyebb szakadékokat vágott az egyes területek között, a magyar érzelmi egységet ha nem is bontották meg, de színezni és határolni kezdték, míg végre végzetesen kialakult a kornak legfőbb és döntő jellemzője, a királyi és fejedelmi területeken élő magyarságnak szembeforduló hazafisága, s ezzel együtt a két magyarság: a nyugati és keleti lelki ellentétessége. De ha beszélünk is két magyarság kialakulásáról és szembeforduló hazafiságról, semmi szín alatt sem szabad azt hinnünk, hogy e szembeforduló két lelkület közül akár az egyik, akár a másik kevésbé magyar. Nem fokozati és értékbeli különbségről van szó, hanem a magyar probléma megoldásának kétféle látásáról, melyet politikai s felekezeti tényezők befolyásoltak és alakítottak ki. Itt és ott igazi magyarok és jó hazafiak állottak egymással szemben. Hogy szembe kellett állniuk, ez végzetes és tragikus, de jóhiszeműségük és céljuk azonossága egy pillanatig sem tagadható. Szomorúbb az, hogy a magyarságot összekapcsoló s amúgy is mind ellentétesebbé váló nemzeti érzést a magyar léleknek sok eredendő hibája lazította és gyöngítette, amelyek erősen beleszövődnek annak a kornak magyarságába is: pártosság, hatalmaskodó önzés, fellobbanó és kihunyó akarat, elernyedés, délibáboskodás, naiv hiszékenység, féktelen szenvedélyesség. A magyar társadalmi szervezethez, főleg Erdélyben, rendkívül kezdetleges fokon állt. A különböző „nemzetek” és etnikumok elszigetelve, kölcsönhatás nélkül éltek egymás mellett; szervezett, egy célra munkáló, élő társadalmi organizmusról szó sincs. Az összefogás esetei, addigi történetében még csak egyszer-kétszer, ad hoc jelenségekkel fordulnak elő. Ha pedig a magyar nemes urak szokásai, életmódja után kutatunk, itt és ott látni fogjuk, hogy magasabb célra törekvő öntudatot és erre fegyelmezett lelkületet nagyon kevésbé találunk.

Jellemző például Erdélyben az, hogy Báthory Gábor, a magyar természetnek és léleknek ez a féktelen, korlátlan, rakoncátlan és meddő explóziója csaknem végig teljes meghunyászkodásra, néha gyáva utánzásra, néha passzív tűrésre talál.

Ilyen vallási, politikai és társadalmi viszonyok által kialakított lelki miliőben kellett Bethlen Gábor magyar jellemének kialakulnia.

Ez a jellemkialakulás szoros egységben van, és elválaszthatatlan Bethlen Gábor magyar politikájától. Éppen ebben az egységben, a magyar nemzet sorsával és jövőjével való teljes összeolvadásban van életének titka, s csakis ennek tudatában lehet megmagyarázni és megítélni egész tevékenységét. Ha Bethlen Gábort elválasztjuk a magyar problémától, s attól függetlenül akarjuk lelkületét, jellemét, történetét megérteni és megítélni, bekövetkeznek az ismeretes félreértések, gyanúsítások és vádak. Ha pedig Bethlen Gábort egynek vesszük a magyar problémával, s elfogadjuk és belátjuk azt az igazságot, hogy a XVII. század kritikus magyar problémájának megoldására Bethlen Gábor volt a gondviselészerű küldött, egy szóval, hogy a magyar nemzet és Bethlen Gábor egy és ugyanaz: akkor egyszerre világossá válik minden, s történetének rejtélye megoldódik. Csakhogy ezt az igazságot elfogadni még ma is igen nehéz. Mert ennek az igazságnak elfogadása vád és ítélet elsősorban a XVII. század magyarságának vezéreire, de azután mind a mai napig mindazokra, akik a Bethlen Gábor magyar politikáját még ma sem hajlandók megérteni, elismerni és - legalább is bánkódni azon, hogy ez a politika nem tudott teljes diadalt aratni.

Az a tény, amellyel a XVII. századelő egész magyarsága, - nyugatiak és keletiek - mint leküzdhetetlen adottsággal állottak szemben, az volt, hogy a német és a török között s miatt önálló magyar nemzeti élet nincs, és lehetetlen is. E tényt ez a nemzedék immár öröklött valóság- és meggyőződéskeppen vette át. Az önálló Magyarország, Mátyás király dicsőséges birodalma már csak messzi emlék, és édesbús hagyomány. A kor igaz magyarjainak egyetlen kérdése marad: hogy lehet megmaradni magyarnak - idegen hatalom alatt, s melyik idegen alatt lehet egyáltalán? A kérdés elsősorban a két idegen hatalom: a császár és a szultán céljaitól, politikájától függött.

A török politika célja az volt, hogy a magyarságot örökre kettészakítsa, hogy a nyugati és keleti magyarság teljesen külön életet éljen, soha erejét ne egyesíthesse, s így többé komoly erőtenyezővé ne lehessen.

Bécs nagyhatalmi politikát folytatott, s a hűbériségi germán impérium elvei szerint akarta kezelni Magyarországot is. Sajátos magyar célt, érdeket, életet el nem ismerve, a magyarországi önállósági törekvéseket a hűbéres német fejedelmek partikulárizmusával egyenlően bírálta el. Egyszerűen bele akarta olvasztani a magyarságot az impériumba. A magyarságnak mindezekkel szemben csak egy célja lehetett: az önálló nemzeti lélek megmentése.

A mérlegelendő körülmény csupán az maradt: a két, egyformán életére törő nagyhatalom közül melyikhez alkalmazkodva tegye magát nélkülözhetetlenné a másik ellen? Ebben a nélkülözhetetlenségben rejlett volna az élet megtarthatásának alapja.

A két nagyhatalom közül Bécsnek volt tudatos világpolitikai terve kelet felé is: fegyveres erővel megtörni a török hatalmat, s kiszorítani Magyarországról, sőt Európából; ezzel együtt Erdélyt is visszafoglalni, s a régi magyar impériumot megint egyesíteni a császár-király jogara alatt.

A nyugati, királyi magyarság vezető emberei, előbb Illésházi István, aztán Eszterházy Miklós és Pázmány Péter, ebbe a politikába kapcsolták bele nemzetük sorsát. Mindenekfelett valónak tekintették a magyar területeknek a török járma alól való felszabadítását és Erdély visszacsatolását, hogy így a törvényes magyar király uralma alatt visszaálljon az integer Magyarország. Ettől remélték, hogy az újra egyesült magyarság összereje majd képes lesz nemzeti

önállóságát biztosítani a bécsi politika ellenében is. Az, amitől ők nem ok nélkül irtóztak, a magyar területeknek török tartománnyá tétele volt, mely által a magyarság elszakítottattnak volna a nyugati kultúrától, nemzeti hagyományaitól, s elsüllyedt volna a romboló, minden kultúrát kiölő s a keresztény világközösségből kiszakító pogány uralom mocsarában. Ennek a meggyőződésnek erős tápot adott mindaz a szenvedés, amelyet a hódoltsági és királyi területeknek a töröktől el kellett viselniük.

Viszont a keleti, erdélyi magyarság a császári önkénnytől szenvedett irtózatot rémuralmakat (Bethlen szerint „szájában vala annak íze”), s míg a nyugatiak a töröktől a magyar földet és a keresztény kultúrát féltették, addig a keletiek a császártól a nemzeti lélek önállóságát, sajátos életét. A török kiszámíthatatlan, szeszélyes és önkényes politikája szintén nagyon veszedelmes volt, de az erdélyiek tudták, hogy ez a rabló katona-hatalom nem törődik a nemzeti lélek sajátosságaival, és azokat nem is veszélyezteti.

Maga az erdélyi közvélemény, egészen Bethlen Gáborig, úgy gondolkozott, hogy Erdély a magyar koronáé, de a viszonyok miatt a szultán tartományának kell mutatnia magát s föltétlen behódolást, a magyarság végveszedelme nélkül, sem a császár, sem a szultán felé nem tehet: bármilyen ingadozásokkal is, meg kell őriznie magát a függetlenség látszatában.

E látszólagos függetlenséget az idők folyamán a nyugatiak is fenntartandónak ítélték. Maga Illésházi is azt vallotta, hogy átmenetileg fenn kell tartani az erdélyi fejedelemséget, de azt követelte, hogy a fejedelem megbízható híve legyen nyugatnak, s magát a magyar király alattvalójának, Erdélyt a magyar korona tulajdonának tekintse. Ezért volt ő Bocskay és a független Erdély legnagyobb ellenfele. Mert az az elgondolás, amely a nyugati és keleti magyarság vezéreit (egyelőre csak a vezéreket) egymással ténylegesen szembeállította, s az ellentétet a két magyar politika között kiélezte, a Bocskay Istváné volt. Bocskay a maga tapasztalata és szabadságharcának tanulságai alapján tette azt a politikai végrendelkezést, hogy mindaddig, amíg a magyar király külföldi, Erdélyben magyar fejedelemnek kell lennie, s a magyar Erdély, mint a fő és döntő nemzeti erő, őrizze a nemzet jövőjét, s álljon őrt a nemzet jogai felett. Ez a felfogás lett a független (t. i. a magyar királyságtól független) magyar Erdély alapja. Ez tette Erdélyt nyolcvan esztendőre a magyar nemzeti önvédelem bázisává.

S miután ennek a politikának lett hatalmas hordozójává Bethlen Gábor, - csak hogy még sokkal nagyobb és messzebbtekintő céllal - a kérdés az, hogy ez a politika tényleg és tudatosan kettészakította-e a magyarságot, s ellentétbe jött-e a törvényes magyar múlt és érdek követelésével?

Semmiképpen nem! Már Bocskay, de teljes mértékben Bethlen a magyar nemzet egyesítésére törekedett. Az ellentétet nem ők, hanem a nyugatiak élezték ki, akik semmiképpen sem tudtak beletörődni abba, s nem akarták elfogadni azt, hogy ez a magyar egység az erdélyi fejedelem vezérlete és uralma alatt jöjjön létre.

És bármennyire kényes pont legyen ez még ma is, határozottan ki kell mondanunk, hogy a királyi magyarság katolikus vezérei a magyar egység erdélyi gondolatát azért, vagy legalábbis nagymértékben azért vetették el, mert ezek az erdélyi fejedelmek és a keleti magyarság óriási többsége protestánsok voltak.

Bethlen Gábor kisebb veszedelemnek ítélte a török uralom és oltalom alatt nemzeti lelkiületében, sajátosságaiban, vallásszabadságában és kulturális fejlődésében nem fenyegetett Erdélyre építeni rá a magyar nemzet egyesítésének tervét, mint a bécsi császárkirály uralma és oltalma alá való húzódást a törökkel szemben, mert keserves tapasztalatai megtanították reá, hogy Bécs a magyar lelket, a sajátos és öncélú magyar létet magát semmisítené meg, ha tehetné, s ezzel még a török kiűzése esetén is illuzóriussá válna a nyugati magyarok egész okoskodása. Jól tudta, hogy egészen mást jelent a török fennhatóság, mint a bécsi uralom, egy feltétel alatt:

ha Erdélyt olyan magyar fejedelem tartja a kezében, aki képes a törökkel szemben helytállani. Ő pedig magát ilyen magyar fejedelemnek érezte és tudta. Teljesen tisztában volt azzal, hogy míg Bécs csakis feltétlen és teljes meghódolást fogad el, s a magyarságot világpolitikája teljesen beolvasztandó eszközöként kezelné, addig az ilyen tudatos világtervet nélkülöző török fennhatóságot bizonyos fokig látszólagossá lehet tenni, s adófizetéssel, diplomáciával ki lehet elégíteni, úgy, hogy a magyarság belső életét tőle függetlenül lehet biztosítani és fejleszteni.

A nyugati magyarság vezetői mereven szembehelyezkedtek ezzel a felfogással s a jogfolytonossággal, a dinasztikus hűség, a katolikus keresztény mentalitás alapján állva, Bethlent törökpártinak, török barátnak, sőt török lelkűnek bélyegezték, hazafiatlan és nemzetellenes bűnt olvastak reá, s a rágalom, intrika, sőt fegyver eszközeivel is megpróbálták, éveken át tartó hajszában letörni és megsemmisíteni. De Bethlen szinte emberfeletti erőfeszítésekkel kivívta a maga függetlenségét, és kikényszerítette impériumának elismertetését.

Császári és törökpárton túl és felül megmaradt a magyar nemzeti egység nagy politikusának és harcosának, sőt olyan világpolitikai tervbe szötte bele nemzetének jövőjét, mely Mátyás király hatalmas gondolatának felelevenítését és megvalósítását kísérelte meg.

Ezzel a saját személyiségével egy, tehát egyben ösztönös és öntudatos céllal összeforrvá, lett a magyar lélek és jellem legjobb tulajdonságainak hordozója.

Bethlen legyőzte magában a magyar természet végzetes hibáit, és jellemmé edzette azokat a vonásokat, amelyek életrevalók és értékesek. Ez lelki arcának maradandó, örökbecsű szépsége, dicsősége.

Ha szenvedésekkel, gondokkal, fáradságokkal és megaláztatásokkal tele életét abban a korszakában szemléljük, mikor a férfiban a jellem kialakul - fejedelemmé választásáig, 33 éves koráig, - amely korszakot az ő örömtelen ifjúságának nevezhetünk, valóban csodálnunk kell, hogy egyébként természetében rejlő és létező tulajdonságait: a heves indulatosságot, büszkeséget, nagyravágyást, melyekből a szertelen magyar bűn sarjadni szokott, mint pusztította ki magából külsőleg szinte észrevehetetlenül s hogy lett életkorát messze túlszárnyaló tulajdonságoknak: kitartásnak, türelemnek, leverhetetlen vállalkozókedvnek, önmérsékletnek, józanságnak, számító okosságának, el nem fáradó életakarásnak megtestesítője és mintája.

Bethlen igazi magyar jellem, de a ritka magyarnak példája: a kitartó, nem lankadó, türelmes, józan és bölcs magyarnak. Magyar jellemvonásokat, de a legkritikábbakat és legkülönbeket edzette ki magában, s öserejű, hatalmas életenergiáját a bölcs magyar jellem hámjába fogta, és gyeplőjével kormányozta az alkotó, építő élet útjára.

De Bethlen nemcsak a magyar léleknek, hanem a magyar sorsnak is példázatos hordozója. A magyar sors pedig keserű és tragikus. Szalay László látta, és fel is említi Bethlen arcképének szája körül a keserű vonást, az el nem ért és elérhetetlen cél tragikus árnyékát.

Ez a tragikum tényleg megvan. A legkülönb magyarokéval azonos és igazi magyar tragikum. Abban áll, hogy Bethlennek éppen a magyarságát és a magyar nemzet megtartására alkotott terveit nem értette meg senki.

Saját impériuma, Erdély, melyet nemcsak önmaga kicsi, zárt életének biztosításáért állított talpra, tett erőssé, gazdaggá, békességben virulóvá, hanem az egész magyar nemzet egységében való újjáteremtésének és nagy jövődjének bázisául épített meg, hadjáratait és diplomáciai küzdelmeit a fejedelem privát vállalkozásainak tekintette, melyekre talán csodálattal és elismeréssel tekintett, de a maga ügyét és életét elkülönítette tőlük, s nem is volt hajlandó magát a fejedelem tervében kijelölt szerepnek átadni. Talán meggyökerezett szép hagyományt sértünk meg az igazság kimondásával, de az igazság az, hogy a magyar nemzet politikai és vallásszabadságának megvédelmezésére, biztosítására nem Erdély vonta ki kardját, hanem

csak Bethlen Gábor; a hadjáratokat túlnyomóan a maga által fizetett zsoldos hadakkal vívta végig, s saját országgyűléseivel soha sem tudta vállalkozásait Erdély közakarata és közügyeképpen fogadtatni el. Az erdélyiek belenyugodtak a dolgokba, de csak abban a tudatban, hogy a fejedelem hadjáratai sem területileg, sem vagyoniilag nem érintik, és nem érdeklik őket, - és csak abban a bizalomban, hogyha Erdély veszélyeztetve lenne általuk, a fejedelem abba fogja hagyni a dolgot. A magyar egységnek ez a gondolata, mely őt égette, az itthoniakat nem háborgatta. Nekik az egész harc a távoli látóhatáron morajló zivatar volt, míg itthon béke és jólét, csend és rend uralkodott; a távollevő fejedelem képében a jámbor gubernátor kormányzott, s a szelíd, kegyes fejedelemasszony járt szét az országban, a birtokokon, kék darabontestőreivel, mint hideg, nyájas holdvilág az égen. Egykorú levelekből és feljegyzésekből tudjuk, hogy az erdélyi magyar urak többségét alig érdekelte egyéb, mint a gazdaságuk, a ruhák és fegyverek pompája, vadászataik és élvezeteik; ezeknek háborítatlan birtoklása közben talán néha hálával, jóleső megnyugvással gondoltak a fejedelemre, kinek 16 évi ország-lása alatt Erdély nem látott ellenséges katonát, de arról, hogy országos, elszánt, megértő és lelkesedő áldozattal belekapcsolódjanak Bethlen Gábor nagy gondolatába és akciójába, szó sem volt soha. Önként vállalkozó, vagy fizetett erdélyi harcosok, politikusok, diplomaták szép számmal vettek ugyan részt a fejedelem vállalkozásaiban, de maga az erdélyi magyarság, mint egység, nem. Azok után a szenvedések és pusztulások után, melyeket Bethlen előtt évtizedekig szenvedtek, talán emberileg megérthető, ha gondolatuk és akarásuk nem terjedt túl az önérdeken és a végre megtalált konszolidáció élvezésén, de magasabb, történelmi szempontból ez a magatartás tragikussá teszi Bethlen Gábor magányos küzdelmét a magyarság jövőjéért.

Tudjuk, hogy a bölcsesség és erélyesség, mely Bethlen Gábor erdélyi kormányzatát jellemzi, nagy anyagi és katonai erőket tudott mozgásba hozni, s a belső jólét és erő nagy tartalékait tudta felhalmozni, úgy, hogy Erdélyt önmagában tekintve, Bethlen impériuma nagyon szerencsésnek és nagyon eredményesnek mondható, s azt sem lehet tagadni, hogy végeredményében ez a magyar nemzeti erő konzerválását és gyarapodását jelenti. Történetének tragikus vonása azonban abban van, hogy míg fejedelmi tekintélye, vaskeze, bölcsessége saját határain belül össze tudta tartani, és termékenységre tudta kényszeríteni Erdélyt, -a lelkek egységesítése, az egyöntetű közgondolkodás és a közös, nagy nemzeti cél érdekében való egységes lelki felemelkedés megteremtése maradt sikertelen. Ennek legmélyebb oka az, hogy míg Bethlen teljesen öntudatába tudta ölelni az egész magyar nemzetet, és azzal teljesen azonosítani tudta magát, addig a nemzet maga, még Erdélyben sem tudta őt teljesen öntudatába ölelni, és önmagával azonosnak tekinteni. Lelki oka pedig Bethlen egyéniségében rejlik, melyből hiányzott a gyújtó erő, a láng, a lelkeket hatalmas suggestióval magával ragadó, magába olvasztó és saját céljaival egyesíteni tudó képesség. Személyisége tiszteletet, hódolatot, engedelmességet tudott kiváltani a lelkiekből, sok közelében élő szívből szeretetet is, de a tömeg lelkét, az összesség öntudatát magához felemelő s egyetlen, önmagán felül álló cél szolgálatába nyűgöző önfeledt odaadást nem. Ebben az egyedülvalóságában, a szívbeli megértés hiányában van nemcsak személyi, de történelmi tragikuma is, mert bár az, amit Erdélyből teremtett, az előzmények és körülmények között szinte elképzelhetetlenül nagy és dicsőséges, azt az Erdélyt, amelyet ő akart megteremteni: az egész nemzet életében döntő magyar tényezőt, nem teremthette meg.

Ebből következett az a tényleges eredmény, hogy az erdélyi magyar lélek a saját politikai keretei között a maga külön életérdekére rendezkedett be, tehát önállósult, bizonyos fokig elszakadt a nyugati magyarság lelkétől. De a magyarság kettészakítását Bethlen Gábor tudatos művének ítélni nem lehet, sőt ez határozottan félreismerése egész életcéljának és legfőbb törekvésének. A külön, önálló erdélyi impérium megalkotása az ő tervében a magyarság egyesítésének alapja és biztosítéka volt, bár kétségtelen, hogy politikai, gazdasági, vallási,

kulturális, egyszóval önfenntartási okból az elkülönödés alapja lett; de ez nem a Bethlen szándékának hibája s nem az ő tudatos akciójának eredménye, hanem annak a distanciának folyománya, mely az ő lelke és gondolata, s a hozzá fel nem érő erdélyi lélek között állott fenn. Tragikus tény, amelyet kiegyenlíteni, áthidalni, vagy megszüntetni nem tudott.

Még ha így áll is a dolog, két megjegyzést kell hozzáfűznünk. Az egyik az, hogy Bethlennek nem maradt ideje e distancia nevelés útján való elosztatására. Talán, ha évtizedek adattak volna neki, egy tudatos nemzetnevelés által (melyre nézve így is határozott kezdeményezéseket tett) rávihette volna az erdélyi lelket a magyar nemzeti egység öntudatára, s kilobbanthatta volna belőle az önfeláldozás önkéntes fellángolását a nagy cél gyakorlati megvalósítására.

De korai halála ezt a lehetőséget semmivé tette.

A második az, hogy ha a nyugati magyarság vezetői megértették és méltányolták volna személyiségét és terveit, ha elfogadták volna önzetlenül felkínált hatalmas energiáját a nemzeti egység megteremtésére, egy, az ő uralma alatt megvalósított magyar nemzeti állam keretein belül a lelki egység a közös érdekek alapján minden bizonnyal hamarosan visszaállt, illetve kialakult volna. De tragikumát éppen az teszi még keserűbbé, hogy nemcsak Erdély, de a királyi Magyarország sem értette meg. Sőt! A legkülönb magyarok: Eszterházy Miklós, Pázmány Péter, Thurzó Imre nemcsak, hogy sohase tudtak belelátni a lelkébe, de sohase tudtak összebékülni, egyetérteni a fejedelem gondolatával. Eleinte egyenesen fejedelemségére törték. Később csak kényszerből nyugodtak bele, hogy él és van. Az ifjú Thurzó Imre is - akit a fejedelem fia és barátja gyanánt szeretett, bizalmatlan és ingadozó volt vele szemben. Pázmány mindig megbízhatatlannak, veszedelmesnek, török-barátnak tartotta (Bíró Vencel: Bethlen viszonya Pázmánnyal. Erd. Múz. 1914.), Eszterházy egyenesen ellensége volt és gyűlölte. Ezek a jó és nagy magyarok, a maguk ellentétes „hazafiságában” dehogy is tudták volna elfogadni, sőt csak elképzelni is Bethlen Gábor magyar királyságát, vagy csak magyar helytartóságát is. És ebben igazi, szomorú magyar gondolkodás nyilvánul meg. Bethlen erdélyi volt, „homo novus” volt, protestáns volt, török szövetségben volt. Azok a nagy magyarok, akik az erdélyi perifériákat mindig lenézték, s mindig kérdésbe tették, hogy „származhat-e valami jó” onnan, akik ősi rangjuk, vagyonuk magaslatáról egy névtelen, nemzetségtelen, szegény köznemest észre se vehettek, akik igaz katolikus kereszténységük sok százados tornyából csak a tisztátalanságtól való borzadállyal gondolhattak a pórias és veszedelmes protestáns vallás hívére, akik a felséges császár keresztény jármából csak átokkal fordíthatták el fejüket az istentelen pogány török segítségével trónra kapaszkodott szerencsefitől, valósággal fölháborodtak annak még csak a gondolatára is, hogy Bethlen Gábor a szent császári és királyi Habsburg-Felség helyére kerüljön.

Mikor nádorispánok és várkapitányok buzgólkodtak azon, hogy az erdélyi fejedelmekkel, vagyis „vajdákkal” szemben egyenrangúságukat, sőt ha lehet, felsőbbségüket mutassák ki, nyugaton valóban csak fölháborító lehetett az az erdélyi valaki, aki valóságos impériumot igényelt és teremtett magának, s királyi hatalommal és hatáskörrel akarta a magyar nemzet jövődjét kezébe venni.

A felsőmagyarországi rendek is, bár eleinte lelkesedéssel állottak melléje, később ugyancsak kiábrándultak belőle, mikor arra került a sor, hogy a szabadságért terheket kell hordozni, és vért kell ontani.

Az a közönyösség és ellenállás, amely Magyarország vezérei és rendjei részéről nyilvánult meg Bethlennek szemben, még sokkal szomorúbb, végzetesebb, mint Erdély nemtörődömsége. Mert itt folytonosan azt a kardot akarják kiverni a kezéből, amely érettük harcol.

Valóban egymaga harcolt és viaskodott a magyarság egységéért anyagi és lelki erejének a végsőig való megfeszítésével, s tragikumává lett, hogy a magyarság maga volt az, amelynek az egység nem kellett.

Mit várhatott volna ezek után külföldi szövetségeseitől? Sőt még ma is hiába várja a magyarországi történetírásnak éppen a magyarságára és magyar nemzeti politikájára vonatkozó elismerését és igazolását.

Meddő dolog volna azon vitázni, hogy mi lett volna, ha Bethlen nagyszerű terve megvalósul? Ezt a tervet a magyar sors kérlelhetetlen vaskerekei elgázolták.

De a tervek maguk igazolják tervezőjük grandiózus, tiszta magyarságát, a mai helyzet pedig szomorúan mutatja az utolsó nagy magyar történelmi koncepció - az önálló és egységes magyar nemzeti állam, mint európai tényező - megghiúsulásának végzetes következményeit.

Bethlen Gábor magyar nemzeti öntudata, egyfelől az erdélyiek közönyössége, másfelől a magyarországiak el nem ismerése és ellenállása folytán nem tudott a valóságban teljes erővel kibontakozni, és reális tényekben teljesedni. Lelki arca szempontjából azonban nem az eredmények a fontosak, hanem ez az öntudat maga. Kortársai előtt - talán az egy Kemény Jánost kivéve - ez a magyar öntudat homályban, titokban maradt, vagy jogosulatlannak, hihetetlennek tűnt fel. Az erdélyiek jól ismerték őt gyermekkorától; küzdő és szolgáló élete nyitott könyv volt előttük, de éppen, mert olyan jól ismerték a fejlődése, előretörése körülményeit és történetét, a legnagyobbat nem tudták meglátni benne. Mihelyt egy emberi személyiségből hiányzik a tüneményyszerű, gyors, egyszerre való megjelenés és hirtelen kibontakozás meglepő nagyszerűsége s ellenkezőleg, folytonosan, hosszú idő alatt, szinte a mindennapi együttélés megszokott keretei között, a kortársak szemei előtt nő fel, - az szükségképpen veszít előttük nagyságából, s éppen a lényegét illetőleg marad homályban. Az erdélyiek szemében a legtöbb és a legnagyobb Bethlen Gáborban az volt, hogy egy árva és szegény fiú fejedelemmé küzdött fel magát. Ezen túlmenő ambíciókat, öntudatot tételezni fel benne, előttük már indokolatlan és túlzott lett volna. Nemcsak, hogy nem lehetetlen, sőt egészen valószínű, hogy Erdély határain túlmenő vállalkozásaiban, a magyar királyságra való törekvésében s királyi címében az erdélyiek többsége sem látott egyebet, mint személyes nagyratörést, dicsőségeresést s bizonyos túlzott egyéni hiúságot. Azt, ami ezeket a vállalkozásokat természetessé, jogosulttá és szükségessé tette, Erdély sem méltányolta benne. Még kevésbé a magyarországiak, akiknél viszont az volt a baj, hogy nem ismerték őt eléggé, s nem is törekedtek kellően megismerni, hanem felületes és rosszakarátú rágalmaknak hitelt adva s az alapos meggyőződés kötelességéről lemondva, kezdettől fogva úgy néztek reá, mint aki jogosulatlan és túlzott egyéni ambíciókból, önző és hatalomratörőkvő indulatból cselekszik. Már fejedelemségébe is csak kényszerből törődtek bele, az egész magyarság vezetésére irányuló törekvéseit pedig mindvégig göggel utasították vissza. Nemcsak, hogy el nem ismerték, de mindenképpen kétségbe vonták nagy képességeit s sikereit a török szövetségének ravasz és ügyes felhasználásával magyarázták, ami miatt viszont igaz magyar érzésében is kételkedtek. Mindezekkel szemben Kemény János fejedelem önéletrajzában Bethlen Gábort Szent Istvánhoz és Mátyás királyhoz mérte, s hármukban látta a legkülönb magyart.

Még ha, mint természetesnek vehetőt, föltételezzük is azt, hogy a tanítvány és kortárs szeretete, csodálata elfogulttá tehetette Keményt Bethlen Gábor javára, akkor is csodálnunk kell az író megfigyelésének finom igazságát, mellyel fölismerte és megállapította azt a kétségtelen lelki rokonságot, amely az egyéniség méreteinek, a történelmi hivatás arányainak, a szerep- és hatáskör terjedelmének talán fönnálló különbségei dacára is tényleg létezik Bethlen Gábor és a két legnagyobb magyar király között, s amely hármukat csakugyan kiemeli történelmünk összes nagyjai közül, s egyúttal föléje is emeli mindannyiuknak. Az a sokkal nagyobb távlat,

amelyből mi szemlélhetjük a magyar történelmet, csak fokozottabban ad igazat a kortárs ítéletének.

Ez a három uralkodó megegyezik abban, hogy mindhárman társadalom- és országalkotó génuszok voltak; még közelebbről abban, hogy országuk nagy mértékben a saját képüket hordozta, maguk körül teremtették meg impériumukat, maguk voltak annak legteljesebb kifejezői, s nagyrészen személyiségükhöz fűződött a maguk képére teremtett ország sorsa is. Innen van, hogy országukkal való azonosságuk miatt uralkodásukban teljesen összeesik a maguk és a köz érdeke, célja. Éppúgy lehet mondani azt, hogy a maguk uralmáért küzdöttek, mint azt, hogy cselekedeteik és alkotásaik az összesség érdekében történtek s jöttek létre. Mindhárman abszolutisztikus uralkodók, de abszolutizmusuk nemzetük és országuk igazi nagyságának s virágzó életének forrása volt. Különböző korokban, különböző viszonyok közt éltek, s más-más volt a nagy történelmi feladat konkrét megjelenése, amelynek megoldására küldettek, így Bethlenre nézve kétségtelenül sokkal szűkebb keretek és kisebb lehetőségek adtak, - de lényegüket tekintve, mindhárman nemzetük életösztone és öntudata voltak, s ez az, ami egyesíti és kiemeli őket történetünkben.

De mindezekből kifolyólag a rokonság és lényegazonosság főképpen abban nyilvánul meg, hogy mindhármukat a magyarság európai sorsának megoldása, biztosítása vezette. Nemzetük sorsát és jövőjét világtávtatba beállítva nézték, és számot vetettek azzal a döntő körülménnyel, hogy a keleti magyar nemzetet a nyugati civilizáció és kultúra közösségébe való beiktatása által lehetséges egyedül megtartani. Ebből a szempontból Szent István alapvető műve mindnyájunk előtt ismeretes.

Közelebbi a kapcsolat Mátyás király és Bethlen Gábor gondolata között. Mátyást a török hatalom Európából való kiszorításának nagy feladata hevítette; ebben a misszióban a magyar fegyvernek akarta biztosítani a döntő szerepet, s ehhez nem kisebb célja volt, mint a magyar szupremácia kiküzdése Nyugat-Európában.

Sokkal nehezebb viszonyok között és sokkal gyengébb erőforrások felett rendelkezve, Bethlen Gábor ugyanezt a merész és fantasztikusnak hangzó tervet újította fel és akarta véghez vinni, mégpedig lépről-lépésre haladva, úgyszólván emeletenként építve fel a Nyugateurópában domináló magyar erő várát. Az alap és a földszint az erdélyi impérium valóságos megteremtése volt. Ezt első négy évi küzdelmeiben biztosította, s tizenhat évi fejedelemsége alatt csodálatos sikerrel megépítette. Az első emelet lett volna az egyesített magyarság erejéből újra visszaállított integer Magyar királyság. Az épületnek eddig való felemeléséhez használta volna fel a török szövetséget. Tervének e szakaszát már nem tudta megvalósítani. Meg kellett elégednie azzal, hogy az erdélyi impérium területét a Részekkel és a felvidéki megyékkel kiszélesítette, a királyi címet megnyerte, s a magyarságot a saját területén a testi-lelki haláltól megvédelmezte.

Ha ez az „emelet” sikerül, akkor következhetett volna el a második: az európai protestáns szövetségekkel összefogva, Bécs leverése, Ausztria felosztása, részben Magyarországhoz csatolása, s a magyar királyságnak a német impérium legnagyobb választófejedelemségévé tétele, mely által az európai birodalmi politikában a magyar vezetés döntött volna. Ez a gondolat vezette őt külföldi szövetségkereséseiben és egész diplomáciájában. És végre, mindezek után jött volna az ő vezérlete alatt Nyugat harca Kelettel: a török kiűzése Európából.

Csak ha ezt a célkitűzést ismerjük, érthetjük meg és egyúttal ítélni is meg Bethlen Gábor nyugati és keleti diplomáciáját.

Ismert és sokféle magyarázatra adott okot Bethlennek az a magatartása, hogy egyidőben tartott fenn szövetséget Béccsel a porta ellen és a portával Bécs ellen. Hogy itt és ott igye-

kezett megbízhatónak és hűségesnek látszani. Hogy ennél fogva - hála Istennek - nem volt hűséges egyikhez sem, és egyiket a másik ellen sokszorosan kijátszotta.

Nem kevésbé ismeretes az is, hogy Bethlen a cseh szövetséget csak addig tartotta, amíg reménye volt a cseh királyi korona megnyerésére, s amíg ez a szövetség reánézve terhet és veszedelmet nem jelentett. Tudjuk, hogy emiatt cseh részről a hűtlenségnek, kétszínűségnek és szőszegésnek vádja érte, s ebből a forrásból származott Európa-szerte való egykorú és történelmi befeketítése.

Az sem ismeretlen, hogy európai szövetségkereséseiben és -kötéseiben sem volt hajlandó kihasznált és kinullázott eszköz lenni, s emiatt nem is kapott kellő támogatást és bizalmat.

Egyszóval mindenfelől rejtélyesnek, kiszámíthatatlannak és megbízhatatlannak találták.

Minderre nézve Angyal Dávidnak van igaza: akik nem bírták legyőzni, vagy a maguk céljaira kihasználni, azok gyűlölték.

De hát ez természetes. Természetellenes csak az lenne, ha saját nemzetének történelmi ítélete meg nem értené, fel nem mentené, nem méltányolná és el nem ismerné ezt a legyőzhetetlen és kihasználhatatlan, mert csak a saját nemzetének javát tekintő és munkáló Gondviselés-küldte vezért. Magyar részről leginkább a török-barátság, „török-lelkűség” vádja érte.

R. Kiss István, Szekfű Gyula Bethlen-könyvével polemizálva, ennek a „török-barátságnak” alapját abban látja, hogy a török kapcsolat a németnél politikailag, s talán lelkileg is többet ért Bethlenre s általában a magyarságra nézve. Ezt igazolandó, bizonyítja, hogy a törökök egyáltalában nem akadályozták Erdélyben a fejedelemsválasztás szabadságát, hogy Bethlen választása is szabad volt, hogy „a török úri-gondolkozású nép, a régi szultánok pedig éppen korrekt urak voltak”, hogy uralmuk alatt Erdély magyar nemzeti jellege, alkotmánya, vallási, kulturális, gazdasági szabadsága, diplomáciai és politikai függetlensége nem forgott veszélyben.

Tény az, hogy Bethlennek minden oka megvolt arra, hogy Bécs elnyomó, a nemzeti lelket is elpusztítani törekvő politikájával szemben a török oltalmára támaszkodjék.

Először személyi okok késztették erre, mert nem lehet tagadni, hogy ő a töröktől kora ifjúságától kezdve támogatást, bizalmat, jóakaratot tapasztalt s hogy fejedelemségébe, függetlenül a választás tényének szabadságától, a török fegyver és segítség vitte be, amit ő maga se tagadott soha.

De emellett fontos az, hogy Bethlen jól, nagyon jól ismerte a törököt, jellemében, politikájában, gyöngéiben és hatalmában egyaránt, és ennek a biztos ismeretnek fundamentumára építette fel politikáját.

Helyes és igaz megállapítás, hogy ebben a felépítésben az a rendkívül fontos, sőt az az egyedül fontos tény volt a döntő, hogy a török hatalom - fennhatóságának elismerése, adófizetés, ajándékozás esetén - nem akadályozta meg a magyar gazdasági és szellemi erő kifejtését, gyarapítását, önálló érvényesülését. Bethlennek ez kellett, hogy az egyedül fontos legyen, és csakis ez lehetett bázisa annak a messzetelektől magyar nemzeti politikának, amelyet folytatott. Ezen túlmenni, ok és cél nélkül való okoskodás. Általánosított törökbarátságról, török-lelkűségről beszélni felesleges is, méltatlan is.

Bethlennek úgy a jelleme, mint a célja kizárnak minden effélét. Aki ismeri a török katonaságszászarság belső világát, irtózatosságot ellentétességét mindazzal, amit a humánus, a keresztyén-ség, a nyugati értelmű kultúra jelent, s ezzel együtt Bethlen egész világával is, az egy pillanattal sem tarthatja fenn még csak árnyékát sem efféle gyanúsításnak.

Bethlen barátkozott a törökökkel, mert kénytelen volt barátkozni velük. Sok keserves barátkozásban forgolódott ő a magyarságért! Barátkozott, hogy megismerje őket, s természetükhöz alkalmazkodva uralkodjék lelkükön, használja ki őket a magyar ügy javára. Nagyon jól tudta, hogy a török arca sima, hazug álarc, szava áltató, kétértelmű beszéd. De tudta azt is, hogy alapjában véve gyermeklelkű nép, akinek az élete kevés rugóra s az is mind az érzékekre jár. Tudta, hogy az ilyen népet nem szabad megbántani gyermeki, érzéki indulataiban, s hogy ha azokat hízlalja, könnyen forgathatja a félelmes erőt a maga akarata szerint.

De azzal nagyon is tisztában volt, hogy ez az erő képtelen a mély, állandó, megbízható szeretetre és támogatásra, s mások által felingerelt, vagy jobban kielégített szeszélyből őt is csak úgy képes eltaposni, mint akárki más.

Arra igyekezett tehát, hogy ezeknek a szeszélyeknek lehető legkisebb áldozattal való kielégítésével az alapjában és természetében messzebbi célokat nélkülöző, s így nyers erő még mindig félelmes hatalmát maga mögé állítsa, ha nem másért, legalább fenyegetésnek Bécs nagyon is tudatos, gyilkos törekvései ellen.

Mindazáltal a törököt is ellenségnek tartotta, és afelől kétség nem lehet, hogy az ő célja a magyarság egyik ellenségének a másik által való leverése volt, hogy aztán azt is leverhesse a nemzet szétmargangolt testéről.

Összesűrítve idézem Makkai Ernő tanulmányának (Bethlen Gábor országalkotó politikája 1914.) erre vonatkozó eredményét: Bethlen mindig arra törekedett, hogy a magyarságot annyira megerősítse, amennyi erővel legalább valamelyik ellenségével végezhesen, nem elégedett meg azzal, hogy nemzetének pusztá, ideiglenes tengődését biztosítsa, s ezért hol az egyik, hol a másik ellenséggel próbált szövetkezni a másik ellen, ezért volt látszólagos jó viszonyban mind a kettővel. Mivel pedig mind a kettő hatalmas volt, Bethlen politikája nem lehetett más, csak az okos, alkalmazkodó, kijátszó, hitegető eljárás. Az ő politikáját kizárólag egy szempontból szabad nézni: a magyarság életben maradása és jövője fejlődhetése szempontjából. „Szabad volt mindenkit megcsalni, csak egyesegyedül a magyarságot nem.” Ezekhez a szavakhoz immár csak egy hozzátennivalóm van, az az egy, amelyik Bethlen Gábor lelki arcának uralkodó magyar vonása.

Szekfü azt mondja, hogy Bethlen Gábornak a magyar szabadságról való felfogása a maga hitét és országlását jelenti, szemben Eszterházyval, Pázmánnyal. A XVI. század erős hazaszeretete a törökkel szemben fejlett ki; míg ugyanezt Bethlen már a „nyugati féllal” szemben érzi és hangoztatja. Magyar egységet akar, de a saját felfogása, hite szerint és a saját vezetése alatt.

Úgy van, de miért? Azért, mert Bethlen Gáborban a hívó küldetéses öntudatával élt az a meggyőződés, hogy egyedül ő az, aki az egész magyarságot egyesítheti és vezérelheti.

Született nagy életerejének egyenes következtése volt ez az öntudat, s ő ezt, mint isteni parancsot és küldetést vállalta magára.

A magyar nemzettel való teljes magazonosítása, lelki egysége átsugározva a hatalmas életerő öntudatán, szükségképpen eredményezte azt, hogy Bethlen magát egyrészt nemzete kifejezőjének, megszemélyesítőjének, másrészt sorsa irányítójának, vezérének tekintse. Lelki arca szempontjából az a fontos, hogy ő erre a megszemélyesítésre és vezérségre küldöttnek, tehát képesnek is tudta és tartotta magát.

A történelem ítélőszéke előtt csak az jöhet kérdésbe, hogy indokolt és jogosult volt-e ez az öntudat?

A felelet kétségtelenül az, hogy igen. Igen, mert Bethlen mindenütt, ahol energiái érvényesülhettek, megdönthetetlen bizonyítékait és tündöklő próbáját adta országalkotó, nemzetmegtartó erejének. Ahol pedig génusza nem érvényesülhetett teljesen, ott - amint az eddigiekben több

oldalról igyekeztem bebizonyítani - nem szándékaiban és képességeiben rejlett a hiba, hanem elsősorban és legfőképpen magának a magyar nemzetnek tragikus öntudatlanságában, azután azokban a világtényezőkben, melyeknek arányai felülhaladták a reális magyar erőforrásokat.

De bármennyire szomorú is legyen reánknezve, történelmi felelősségünket mégsem háríthatjuk át a nálunk nagyobb világtényezőkre, mert sorsunkért elsősorban magunk vagyunk felelősek. Bethlen Gábor tragikus alakja azzal vádolja nemzetét, hogy „nem ismerte meg a maga meglátogatásának idejét”, a „kegyelmi időt”, mely e nagy fiának küldetésében jött el hozzá az élet, a jövő ígéréteivel és lehetőségeivel. Nem ismerte fel benne - önmagát s egyéni önzést látott ott, ahol a nemzet géniuszának életösztöne nyilvánult meg, a nagy kollektivitás életakarása, amely az őt kifejező hatalmas személyiség „önzését” az önzetlenség legtisztéletreméltóbb s legdicsőségesebb kinyilatkoztatásává teszi.

Bethlen egész uralkodásában van valami olyan egyéni és abszolutisztikus vonás, amely a felületes szemlélőben az „önzés”, a személyi célok és törekvések erőszakolásának benyomását kelti. Ezt legfőképpen uralkodásának az a módja okozza, ahogy országa valamennyi ügyét és nagy külső vállalkozásait egymaga intézi, mellőzve a tanácsadókat és kizárólag csak a végrehajtókat véve igénybe. Ennek magukban az emberekben is voltak okai, de igazi oka Bethlenben magában rejlett. Ez a mód azonban semmiképpen nem lehet maguknak a céloknak és alkotásoknak önző, vagy önzetlen voltára nézve döntő bizonyíték. Ez lehetett a mellőzöttek véleménye, a gondolatait föl nem érők és felületesek félreértése, a rosszakaratók kitűnő ürügye, az elégedetlenség morgolódása, de semmiképpen sem az igazság maga. Sőt, még ez az uralkodási mód is annak bizonyítéka, hogy mennyire magát érezte s tudta Bethlen nemzete kifejezőjének, s mennyire egynek ismerte a nemzet érdekét a maga személyes küldetésével.

Ebben az abszolutisztikus, teljesen személyes uralkodási módban van egy patriarchális vonás is, éppen mert távol áll minden zsarnoki szeszélytől, önkényeskedő kapkodástól. A gazdának, a családfőnek, a ház urának Bethlenre nézve nagyon jellemző lelkülete és gondolkodása ez. Országát a maga házának, nemzetét a maga családjának s a közt a maga gazdaságának tekintette, s ebben a családfői minőségében, mély felelősségérzettel vezette minden ügyét. Nem tanult uralkodni senkitől, hanem saját élete tapasztalatait, küzdelmeinek tanulságait használta fel. Voltaképpen csak kiszélesítette azt a módszert és eljárást, mellyel saját maga az árvaság, szegénység, tudatlanság állapotából fölgyarapodott. Magát, saját személyiségét és életét kollektivizálta országának és nemzetének gondviselésében, vezetésében s ha mindazt végiggondoljuk, amit nemzetével való egységtudatról mondtunk, egyszerre kiemelkedik előttünk Bethlen igazi uralkodói arculata: az ország első szolgájának képe.

Küldetéses magyarságának, vezéri és uralkodói magyar öntudatának igazolója, döntő bizonyítéka erdélyi szuverenitása és impériuma. Ezzel bizonyította be elmúlhatatlan dicsőséggel, hogy valóban a magyar nemzet megtartójául s jövőjének biztosítójául küldetett. Mert Bethlen Gábor Erdélye letagadhatatlan történelmi valósággént dokumentálja azt, hogy ő a kezébe vett és reábízott területekből s az uralma alá eső nemzet életéből igenis, ki tudta formálni az életképes és önerőn nyugvó nemzeti államot. Ez feltétlen bizonyítéka annak, hogy ha az egész magyar nemzet sorsa az ő kezébe került volna, az egész magyarságra nézve meg tudta volna teremteni ugyanazt. Erdélyi impériumának történelmi megítélése ebből a szempontból mind a mai napig fogyatékos. Nem vettek benne észre egy olyan vonást, mely Bethlen öntudatára nézve rendkívül jellemző, s világosan mutatja, hogy ő az erdélyi szuverenitás megteremtésével Erdélyen túl utaló, az egész magyar nemzetre irányuló figyelmeztetést tett. Tudatosan, példázatosan rendezte be erdélyi impériumát, úgy hogy Magyarország előtt dokumentálva legyen az egész magyarság vezetésére való képessége.

Legújabbban szemére vetik, hogy „a magyar király elleni” fegyverfogásra voltaképpen se vallásügyi, se politikai sérelmes okai nem voltak, legalább is olyanok nem, amelyek a támadást

éppen akkor konkrétan igazolták volna, tehát „a központi idea” csakis önző hatalmi, egyéni érdek és cél lehetett.

Természetesen, ha valaki Bethlen Gábor magyar impériumával szemben a Habsburg uralmat tekinti paradicsomi állapotnak, a magyarság szétszakítottságát ideális létformának, a független nemzeti magyar királyságot pedig felesleges illúzióknak és álmokké, az nem talál más indokot e hadjáratokra, mint Bethlen szertelen uralomvágyát és hatalmi önzését.

Bethlen azonban még e hadjáratoknak a végcél szempontjából való sikertelensége után sem mondott le arról, hogy történelmi példaadással figyelmeztesse nemzetét a saját egyedüli létérdekére, és hogy bebizonyítsa előtte a maga küldetésének igazát.

Erdélyi impériuma nemcsak az erdélyiek belső konszolidálóját, s nemcsak e kis ország biztonságos egzisztenciáját teremtette meg, hanem a fejedelem szándékos és öntudatos uralkodási módjában Magyarország számára is fölmutatta a jövőt.

Bethlen egész erdélyi uralkodásával meg akarta győzni a magyarországiakat arról, hogy a vele szemben táplált ellenkezésük alaptalan, és a magyar nemzetre nézve káros.

Jellemző erre nézve többek közt valláspolitikája, mellyel kétségtelenül a magyar katolikus vezető férfiakat akarta meggyőzni arról, hogy tőle nem kell félteniök a lelkiismereti és vallásszabadságot, a katolikus vallását sem.

Jellemző még udvartartása is, mely - Szalárdi szavai szerint - „királyi pompával való volt”, de nemcsak a maga kedvéért, hanem határozottan azért is, hogy a királyi méltóságot oly nagyra tartó magyarországi vezérek megláthassák azt a Bethlen Gábort, aki tudna magyar király lenni.

Természetesen mindezekben saját személyiségének belső indítékai a döntők, de tagadhatatlan az a tudatos tendencia is, mellyel egész uralkodása a magyarországi közvélemény meggyőzését és megnyerését szolgálta.

Minden esetre nem ő a felelős azért, hogy figyelmeztetése és példaadása nem változtathatta meg azoknak felfogását, akik a nyugati magyarság lelkét és életét irányították.

III. LÉLEK

Bethlen Gábor lelki arcának élete történetében való megfigyelése arra az eredményre vezetett, hogy benne a nagy életerőnek az egész nemzet szolgálatába állítását lássuk és becsüljük meg. Annak a kivételes nagyságú, őserőjű energiának, mely benne megnyilatkozott, etikai értékét az méri, hogy megtalálta az önérvényesülésnek hozzá egyedül méltó formáját: a nemzete jövőjéért való teljes fenntartás nélküli odaadást.

Ebben a szolgálatban a mód egészen egyéni volt: fokozatos, egyre kiterjedőbb, s a végén teljes azonosulás a nemzettel, saját életének állammá való kiszélesítése által. Az árva, jelentéktelen és tudatlan gyermek, miközben magát az élet csúcsára küzdi fel, ráismer arra, hogy nemzetének egésze is árva, jelentéktelen és tudatlan a nemzetek nagy versenyében, s hogy ő, mint ennek a nemzetnek képviselője, kell hogy életének tanulságait a nagy egészre kiterjesztő munkával egész nemzete számára gyümölcsöztesse. Az árva, jelentéktelen és tudatlan gyermek életcélja önmagára nézve az önállóság, a jólét és a műveltség hatalmának megszerzése volt. De ugyanezt a célt kellett az árva, jelentéktelen és tudatlan nemzetre nézve is megvalósítania, s Bethlen Gábor mély meggyőződéssel látta egyéni sorsának és nemzete sorsának azonosságát, s azt a köteleztetést, hogy a maga életküzdelmét a nemzet életharcává kell kollektivizálnia és kiszélesítenie, s nemzetével együtt, teljes egységben kell az életcsúcsra való fölemelkedést kiküzdenie. Így lett Bethlen Gábor sorsa a magyar nemzeté, és a magyar nemzet sorsa Bethlen Gáboré.

Az ilyen öntudat természeténél, rendeltetésénél fogva sajátos módon politikai. Egyéni életét sem tudja soha a közügytől elválasztva szemlélni, viszont a közügyet sem képes másként nézni, mint saját ügyének. Egyéni életének vezetésében egy állam vezetésének alapelvei érvényesülnek, s viszont az állam életének vezetésében saját személyiségének természete lesz irányadó.

Általános az a felfogás, hogy Bethlen ízig-vérig, maradék nélkül politikus lélek, kinek a politika egész érdeklődését betöltötte, lekötötte, s annyira kielégítette, hogy más egyebet nem is igényelt. Az élet minden jelensége azonnal politikai vonatkozást nyert előtte, s azt a színt és jelentést vette magára, úgy hogy Bethlenre nézve az, ami nem válhatott politikaivá, nem is létezett. Kétségtelen, hogy Bethlen sajátosan, különösen politikai génusz. Ezt mindenekfelett fantáziájának mivolta és jellege bizonyítja. Kora, a hiányos természetismeret és az egyéni lélek kicsibevevése miatt minden téren, de különösen a politika terén, a szertelen és korlátlan fantázia kora volt, melyben mindent megvalósíthatónak tartottak, anélkül, hogy az erőviszonyokat pontosan ismerték volna.

Egy olyan teremtmény, alkotó léleknek, mint Bethlen, szükségképpen hatalmas fantáziája volt, s ha a kor általános fantázia túltengését is figyelembe vesszük, ennek a képességének szükségképpen rendkívüli fontosságot kell tulajdonítanunk.

De ez a politikai fantázia, mint Bethlen szellemének fő tényezője, minden ízében sajátos. Egyrészt nagyon különbözik korának általános politikai fantasztikumaitól, másrészt különbözik attól is, amit ma, szoros értelemben, politikainak nevezünk.

Saját korának politikai gondolkozásához hasonlítva, Bethlen fantáziáját az jellemzi, hogy egyben a legmerészebb és a legrealisabb.

Az a politikai terv, melyet Bethlen szőtt, s melynek lényege a magyarság európai döntőtényezővé tétele volt, magában véve olyan vakmerő és annyira fantasztikus, hogy csaknem teljesen álomnak, üres délibábnak mondható.

Csak akkor lepődünk meg, amikor látjuk, hogy ezt a megvalósíthatatlannak tetsző álmképet a nyugati és keleti erőviszonyoknak milyen precíz ismeretére építi fel, mennyire számon tudja tartani a legkülönbözőbb erőtenyezőket s azoknak minden várható hatásait, és hogy milyen nagy jelentőségű tényleges lépéseket tud tenni a fantasztikus cél megvalósítása felé.

Másfelől pedig az a jellemző, hogy a legnagyobb terveknek ez a fáradhatatlan kovácsolója mennyire kész és képes megelégedni az elérhetővel, sokszor a minimális eredménnyel is.

Ez a bethleni politika igazi jellemzője: a legnagyobbra törni, a legmesszebbi és legmagasabb célt tűzni ki, s a legteljesebb erőfeszítést tenni meg, hogy a kisebb, közelebbi, de minden esetben valóságos eredményt el lehessen érni.

Talán érthetetlennek látszik sokak előtt az a sajátságos, gyors megnyugvás, az a készséges megalkuvás és legalább látszatra könnyű megelégedés, mellyel Bethlen - a helyzet mérlegelése rendjén - annyiszor feladta nagy igényeit, s elfogadta a sokkal kisebb, bár mindig tényleges és kézzelfogható eredményeket.

Az, aki saját életében megtapasztalta és kívívta a legnagyobbat, ami a kezdet kezdetén még álomnak is hihetetlen volt, lelkében nem kételkedett afelől, hogy nemzetére nézve is elérhető a legnagyobb, amire történetének tanulságai feljogosítják és buzdítják; de viszont ugyancsak ő, aki saját életében a legnagyobbat csak lépésről-lépésre haladó türelmes, kitartó, kemény szenvedésekkel és munkával tudta elérni, a nemzet életében is méltányolt minden lépésnyi eredményt, s azt erős kézzel megragadva, nem volt hajlandó egy távolabbi célért kedvezőtlen körülmények közt kockára vetni, anélkül azonban, hogy azt a távoli célt feladta volna, s megszünt volna feléje új és új próbálkozásokat tenni.

Tevékenységének lendítőereje mindig a legtávolabbra kivetett cél volt s azt, amit tényleg elért, mindig belekapcsolta a legnagyobb eszmény sugarába, de viszont amit egyszer elért, azt nem tette kockára többet s igyekezett mindent kitermelni belőle, amit csak lehetett, megint abból a szempontból, hogy a távoli nagy cél elérésére nyerjen belőle újabb lendületet.

Kétségtelen, hogy erdélyi impériumának sajátosságát is ez a politikai fantázia eredményezte. Mert Bethlen erdélyi impériuma többet jelentett és produkált, mint amennyit saját egzisztenciájának öncélú fenntartása igényelt. Erőtartáléka és erőfölöslege volt. Ezt a fölfokozott - kicsiségéhez képest bámulatos - életét Erdély annak köszönhetette, hogy a Fejedelem rajta túllévő, nagyobb és távolabbi célok bázisául tekintette és kezelte, viszont éppen ezek a távolabbi, lendítőerejű célok eredményezték Erdély tényleges életerejét, gazdag és viruló állapotát. És így ez a merész politikai fantázia reális eredményeket szült, melyeket többé nem ejtett el, és nem engedett megsemmisülni.

Ha Bethlen politikai gondolkozását tételezni próbálnánk, az alaptétel körülbelül az lenne, hogy egy ország politikai egyensúlyát és belső életerejét sohasem biztosíthatja a csak magát tekintő és a maga minimális igényeivel megelégedő gondolkodás, hanem ennek az egyensúlynak és életerőnek biztosító pontjai mindig rajta túl fekszenek, egy önmagánál nagyobb cél és eszmény serkentő, lendítő erejében. Viszont az ellentétel az volna, hogy egyetlen ország sem kockáztathatja egzisztenciáját egy önmagán túlfekvő célért, ha annak megvalósítása tényleges erőinek mértékét túlhaladja.

E két tétel igazságának egyensúlyában van a helyes politika titka. Körülbelül így lehet jellemezni azt a politikai fantáziát és politikuslelkületet, amely Bethlen sajátja volt.

Ebben az értelemben bizonyos, hogy Bethlen egész életét betöltötte a politika, mert hiszen ez a gondolkodás éppannyira a saját életfilozófiája volt, mint uralkodói programjának vezérfonala. S mivel életművének tárgya a nemzet volt, alkotó fantáziája szükségképpen politikai jellegű lett, mely az élet minden jelenségét a nemzet sorsával és jövőjével kapcsolta össze.

Ez a politikai öntudat és lelkiület azonban különbözik a szó mai értelmezésétől is. Ha ma azt mondom valakiről, hogy politikus, akinek a politika egész érdeklődését leköti s annyira kielégíti, hogy más egyébbel nem is törődik, nyilván egy olyan specializált értelmét használom a politikának, melyet csak a modern idők fejlesztettek ki. Ma igenis lehet beszélni politikáról ebben a kizárólagos értelemben, mely elválasztja azt a lelki embertől, sőt elválasztja az olyan tevékenységektől is, amelyekre csak másodlagos, úgyszólván csak átvitt értelemben szoktuk alkalmazni a „politika” szót, mint pl. a „kultur-politikai” s hasonló akcióktól.

Bethlen Gáborral kapcsolatban ilyen specializált politikusságról nem lehet beszélni.

Egész életében, de főleg élete utolsó szakaszában mind hatalmasabban bontakozott ki benne a lelkiek iránt szenvedélyesen érdeklődő lelki ember.

Bethlen életének egyik legmélyebb, egyénileg a legerősebb rugója a szellemi, a lelki ember magaslatára való vágyódás és törekvés volt.

Gyermekkorának elhagyatottságában a tudatlanság égette a legfájóbban, s később is az okozta neki a legnagyobb keserűséget, ha ellenfelei műveletlennek, barbárnak tekintették, vagy híresztelték.

Bár önnevelésére nagy erőfeszítéseket tett, voltaképpen soha se tudta kipótolni saját személyére nézve azokat az alapvető fogatkozásokat, melyeket a gyermek- és ifjúkor legfogékonyabb s a tanulás szempontjából pótolhatatlan éveivel veszített el. A kor műveltségének alapvető tényezőjében, a latin nyelvben hosszú idők után is csak a szokásos, általános kifejezési formák ismeretéig és használatáig vitte, s bár még fejedelemsége legelfoglaltabb éveiben is naponta egy órát fordított a német nyelv elsajátítására, abban sem jutott teljesebb eredményre.

Gyermekkora óta hadban és az ország dolgaiban forgolódva, bármennyire is szeretett volna tanult, tudós ember lenni, s bármennyire is sokra, talán a legtöbbre tartotta a lélek és szellem műveltségét, kénytelen volt erről nagyrészt lemondani, s elhordozni a közügyek áldozatának szomorú magyar sorsát.

De viszont éppen ez a fájdalmasan érzett fogatkozás fakasztotta ki lelki emberének egyik legnemesebb vonását, azt a szellemi önzetlenséget, amellyel másoknak akarta meggazdagítani az életét azokkal a lelki kincsekkel, amiket tőle az élet megtagadott. Ez a lelki és szellemi önzetlenség - egyike a legszebb és legdicsőségesebb emberi tulajdonságoknak - volt az indító rugója és vezérlő lelke annak a nagyszabású kultúrateremtő és szervező munkájának, amelynek hatásai túléltek egyéb tevékenységeinek eredményeit, s még ma is eleven erővel lüktetnek a magyar intelligencia életében. Ezért az önzetlenségeért mondhatjuk azt, hogy Bethlen Gábor kulturális tevékenysége igazi fejedelmi hódolat volt a Szellem trónja előtt.

Elsősorban azt szerette volna, hogy saját családjában nevelődjék művelt generáció, s utódai pótolják azokat a hiányokat, amelyek az ő életében maradtak. A műveltség áldásait - saját gyermekei kiskorukban elhalván - öccsének fiai, István és Péter számára akarta biztosítani. Ezért már serdülő korukban külföldre küldi őket világot látni, tanulni, művelődni. Útjuk, tapasztalataik iránt folytonosan érdeklődik, azokat irányítja, tanácsaival vezérli, s nem kímél semmi költséget, csak hogy európai műveltséget biztosíthasson nekik. De távolról sem állott meg a családi körben. Nagy gonddal válogatta ki a tehetséges magyar fiúkat, társadalmi különbség nélkül, s mint a maga alumnusait járatta őket a külföldi akadémiákra; a legkülönbeket, mint Bojthy, Geleit, Keresztúrit, Csulait udvarában alkalmazta, s másokat is állandóan segített és támogatott külföldi tanulmányaikban, műveik kiadásában.

A kultúra, a műveltség terén is európai nívó lebegett a szeme előtt.

A magyar iskolákat, a kezdetleges itthoni pedagógiát és didaxist nem tartotta kielégítőnek. A tanítók elé azt a célt tűzte ki, hogy „ne magyar iskolákban való hitvány szokás szerint tanítsanak”, hanem tanulják el és kövessék a külföldi legjobb mintákat. Ezek között nagyra becsülte a jezsuiták nevelési és tanítási rendszerét.

Legmerészebb ideája a magyar akadémia volt, amely a külföldi egyetemek nívóján művelje a magyar tudományt. Bár a magyar akadémia gondolatát Apáczainak szoktuk tulajdonítani, s bizonyos szempontból helyesen is, kétségtelen, hogy Bethlen Gábor végső célja sem az volt, hogy külföldi tudósok behozatalával állandóan, örökre idegen kultúrát és szellemet plántáljon el Erdélyben, hanem, hogy külföldi tudós professzorok átmeneti munkája nyomán magyarok növekedjenek, akik aztán magyar szellemben asszimilálják és fejlesszék tovább, európai nívón, a kultúrát. A külföldi tanárok (előbb Opitz, majd Piscator, Alstedius, Bisterfeld) megnyerésével és behozatalával elsősorban a főiskolai nívó s az európai szellem biztosítása volt a célja, s különben is még hiányzott a magyar tudós gárda, amelyiknek munkájára főiskolai nívón bízhatta volna a kultúra terjesztésének és fejlesztésének misszióját. De célja éppen az ilyen magyar tudósgárda megteremtése.

Az akadémia gondolata Erdélyben idegenszerű és érthetetlen volt. Az ország közéletének aktív tényezője, a főurak és a nemesség voltaképpen felesleges és szükségtelen luxust látott benne, s fejedelmi szeszélynek fogta föl annak sürgetését. De Bethlen rákényszerítette a főiskolát az országra, mert társadalomalkotó tervének tengelyét látta benne.

Ő maga fejedelmi módon gondoskodott életében is, halála utánra is az akadémia anyagi biztosításáról: öt falut, több birtokot, a tokaji szőlőket, az enyedi dézsmát, a debreceni 2000 forint taxát, 20.000 forint készpénzt, s az építkezések befejezésére 6000 forintot adott és hagyományozott neki.

Olyan fejedelmi jótétemény ez, melynek áldásait immár 300 esztendeje, a nemzedékek egész sorai élvezték, s amely alapítvány százaknak és ezreknek tette lehetővé a gyermekkortól az életben való elhelyezkedésig az ingyenes, vagy nagyon kedvezményes nevelkedést és tanulást. Bár a fejedelmi alapítványhoz idővel sok kisebb-nagyobb más adomány is járult, viszont a fejedelmi hagyományból sok elveszett (pl. a tokaji szőlők és a debreceni taxa), mégis mindig Bethlen lelke volt az áldozatosság szellemének táplálója, az ő emlékezete és dicsőséges hírneve maradt minden pusztulás után az újjáéledés forrása és indítója, s az ő alapítványa a vagyon magva, úgy hogy a Bethlen-Kollégiumnak még 1918-ban is tízezer holdnál több birtoka volt, s a szorongató szükség mostani napjaiban is képes a fejedelem nevének, szellemének varázsa közel és távol, ezrek és ezrek lelkét indítani meg „vitélő iskolájának” fennmaradásáért.

Ennek a fejedelmi iskolának igazi dicsősége azonban nem is a földi vagyonában állott, hanem a Bethlen Gábor alapító gondolatának nagyszerűségében, mellyel a rendiség társadalmi kasztrendszerét megtörve, a szélesebb társadalmi kiválasztódás demokratikus útját nyitotta meg, s a származás és vagyon kiváltságait mellőzve, a tehetség fölfedezését és istápolását, kiművelését és közkinccsé tételét írta iskolájának programjába. Negyven alumnusának, kiket teljesen az ő alapítványa látott el, nyolcvan diákjának, kiket nagyrészen szintén ő segélyezett, soraiban jobbágyfiúk éppúgy vannak, mint nemesek és főrangúak, s a földesuraknak eltiltotta, hogy a tanulni vágyó jobbágyfiúkat az iskolából kivehessék.

A lélek és szellem nemességének fölismerése s méltánylása új társadalompolitika útját nyitotta meg: a származás és vagyon mellé a szellem arisztokráciáját állítva, hogy a nemzet vezetőrétege végre a természetes alapból, az igazi erő-tőkéből: a népből újulhasson és izmosodhassék föl. E „politikájának” köszönhető az, hogy Magyarországot és sok külföldi államot is megelőzve, Erdély a művelt emberek, papok, tanítók, állami tisztviselők és államférfiak egyre növekvő csapatát termelte ki a népből, s köztük országos kiválóságokat és a fejedelem akarata

lett indítója annak a legújabb időkig tartó erdélyi intelligenciatermelésnek, mely nemcsak Erdélyt, de Magyarországot is az intelligens munkaerők seregével látta el. Ennek a nagy gondolatnak az akadémia alapítása mellett a legszebb megnyilatkozása az, hogy Bethlen egyháza szolgáit, a nép vezetőit utódaikkal együtt nemességre emelte. Eladdig ki volt mondva, hogy püspök nem lehet jobbágyfi, Bethlen minden lelkipásztort kiemelt a jobbágysorból, s ezzel a születés nemességét a lélek és szellem nemességével gazdagította meg, ami természetesen egyszerre más képet adott a nemesi osztálynak és egész nemzetfenntartó szerepének.

Bethlen Gábor alapján véve maga is nevelői lélek volt. Olyan gazdag élettapasztalatok birtokában és olyan küldetésnek a tudatában, amilyennel ő rendelkezett, ez természetes is. Ha az elmélet terén nem is tehette, annál inkább igényelte ezt a lélek- és életformáló tevékenységet az élet iskolájában, amelynek kétségtelenül egyik legkitűnőbb tanulója és aztán leghivatásosabb professzora volt. Udvarát, fejedelmi házát és környezetét tette az élet iskolájává. És itt nagy gondot fordított arra, hogy éppen a főurak és a régi, nagy történelmi családok sarjai kapjanak - iskolai műveltségük megszerzése után - a politikai, diplomáciai, hadi és magasabb társadalmi életre való gyakorlati nevelést. A Fejedelemlennek ezt az akadémiaját szintén méltányolnunk kell. Nem kevésbé nemes és önzetlen, mert feltétlenül az ország és nemzet jövőjét tekintő vállalkozás ez, a nemzet jövőjét tekintő vállalkozás ez is. A maga részéről, aktíve éppen ezen a téren adhatta át életének gazdag kincseit az utána jövő nemzedéknek. Úgy gondolta, hogy mikor a szellemi élet birodalmát a nép fiai előtt megnyitotta, viszont nem szabad elhanyagolnia a legmagasabb társadalmi osztály, főként abban a korban természetes és kötelező missziójának segítségét sem, mert éppen azáltal tehette ezt az osztályt is az ország és nemzet termékeny és hasznos tényezőjévé, ha a származás és vagyonadta kiváltságos helyzetéhez széleskörű, az egész közéletre fontos kötelességek teljesítését szabta. Ezért a tősgyökeres, régi nemes családok fiait udvarába hozatta, ott tisztességgel ellátva, udvari szolgálatban tartotta, politikai, diplomáciai, hadvezetési ismeretekre nevelte, s később azután ezeken a munkatereken alkalmazta is. Udvarának lassanként olyan jó híre lett, hogy Szalárdi szerint sok külföldi előkelő gyermeket is küldöttek oda a magasabb társadalmi életben való csiszolódásra, így lengyel hercegeket s a moldvai és havasalföldi vajdák fiait.

Bár nem vagyok biztos benne, hogy az akkoriak többen tudtak-e a múlttól, mint mi, s hogy milyen mértékben ismerték és tartották nyilván a forrásokat, mégis megállapítható, hogy Bethlen kultúrpolitikájában, műveltségterjesztésében, udvari iskolájában tudatos Mátyáshasonlóság áll fenn, akinek világhírű könyvtárát is vissza akarta szerezni a töröktől.

Ez a hasonlóság, a tudatos követés kétségtelen jele Bethlen szélesebb értelmű kulturális alkotásaiban s életmódjában még szembeötlőbb, s egyben a fejedelem jellemének bizonyos rokonságát is mutatja a Mátyáséval. Bethlen nagy életerejéből nagy életszomjúság és életszeretet áradt, ép úgy, mint Mátyás királyéból.

Ez magyarázza, hogy gyermekkori jelentéktelensége és ifjú korának nélkülözései a legerősebb ösztökvé váltak lelkében a nagyszabású életkörülmények, a pompázó környezet, az életörömköket felhalmozó lehetőségek megteremtésére. Természetesen mindezekkel politikai súlyát, bel- és külföldi tekintélyét is nevelni akarta, de a döntő rúgó saját természetének ez az életszomja volt. Jellemző ránézve, hogy ezen a téren is azt kereste, ami tartós, maradandó és értékes. Az élet örömeit nem „úri passziókban” találta meg, a kor szokása szerinti dőzsölésben, vadászatban, hanem a nagyszabású és művészi környezet megalkotásában. Elsősorban építkezései a jelentősek. Mátyás király székváros-építő szenvedélye és elgondolása érvényesült abban a díszes, nagyvonalú várostervben, mellyel Gyulafehérvárból fejedelmi székhelyet akart alkotni, s részben alkotott is. Palotáját olasz mesterek építették, s olasz pompával rendezték be. Vidéki várkastélyainak díszítésére, fényes berendezésére is nagy gondot fordított, s nagy összegeket költött. Az építészeti, szobrászati, festészeti alkotások, valamint a velencei iparművészet selyem-, üveg- és ötvöstermékei, melyek palotáját, kastélyait ékítették, kortár-

sainak csodálatát keltették fel, épúgy, mint a toronyóra, a gyönyörű harangok, a hatalmas orgona, a díszes szószék, melyekkel az újjáépített székesegyház gyarapította, vagy a messzi nyugati hegyekből a fejedelmi várba szolgáló vízvezeték, amelynek csodájára jártak az egykorúak. A pompázó környezet mellett a zene szerzett neki a legtöbb örömet, melynek minden fajtáját kedvelte és élvezte. A német Johann Preussinger komoly orgonajátéka, a spanyol Don Diego gitárja és olasz táncmuzsikája, a tőle elválhatatlan két német apródfiú, Konrád és Dietrich lantpengetése és éneke s a török és magyar síposok népzeneje egyformán gyönyörködtette a fejedelem lelkét.

Második feleségének idejében balettek, álarcosbálok, színjátékok kerültek sűrű napirendre, de ezek inkább az asszony szórakozásai voltak, az elbetegesedő fejedelmet untatták és fárasztották.

Amíg egészsége bírta, nem élt egészen mértékletes életet, és különösen szerette a csípős friss mustbort. Az óborról az volt a véleménye, hogy az kocsisoknak való, mivel akkoriban valószínűleg nem értettek jól a bor eltartásához. Az italt és a lakomát erősen bírta, s úgy látszik, hogy ilyenkor néha felengedett a lelke, és el is tudta bűvölni vendégeit. Egy januári éjszakán, Besztercebányán a császári követet, Meggaut annyira vitte, hogy az részegségében a magyar úgy lelkes barátja lett, s csak azon búsult, hogy „mit tehet otthon egymaga, annyi német között!” Bethlen józan maradt, csak az ablakokat nyitatta ki, és könnyebb ruhát vett magára. Mindazáltal távol állott azoktól, akiknek élete a részegeskedés és dorbézolás volt. Napjait reggeltől estig kemény testi és szellemi munkában töltötte, s ez maga is kizárta a mértéktelen életfolytatást. Nagy örömet talált a szép öltözködésben, a ruhák és fegyverek díszében. Ízlése kissé keleties volt: az élénk színeket és a feltűnő anyagokat kedvelte, úgyhogy a nyugati követek „törökösnek” találták megjelenését. Udvari ünnepélyeken, díszmenetekben, követek fogadásánál, esküvőjén s minden nyilvános alkalomkor nagy kedvét lelte a pompázatos rendezésben, a mozgalmasságban és a gazdagság mutogatásában. Egészséges lélek volt, aki sokszor nézett bátor farkasszem a halállal, de teljes erejével ragaszkodott az élethez. A kínos halál elől - mondja - én magam is megfutnék, ha módom volna benne, még ha ezer nemes ember volna is kezesem. Előrehaladó betegségének gyötrelmei közt megadással szemléli koporsóját, és készül a halálra, de minden lehetőt és lehetetlent megkísérel - a babona módjait is -, hogy meggyógyulhasson.

Életöröme szomjas lelkének alapjában véve a nagy, komoly és maradandó értékeket kereső természete szükségképpen vágyott a legnagyobb és legfenségebbi öröme: a szeretetre.

De élete ezen a ponton tragikussá válik.

Nem mintha a nagyrabecsülés, tisztelet, hódolat és alattvalói szeretet érzelmei egyáltalában nem áradtak volna feléje. Ezek a hidegebb és távolibb sugarak elérték, és sokszor körülragyogták fejedelmi személyét.

De egész életében nélkülözötte a legközvetlenebb és legszemélyibb értelemben a szeretet szívbeli melegének és fényének áldott napsütését.

A családi élet örömei sem gyermekkorában, sem saját házában nem adtak meg neki. Korai árvasága elkísérte, más és más alakban, élete végéig.

Gyermekei kicsiny korukban elhaltak. Első felesége, Károlyi Zsuzsanna hideg természetű, emellett féltékeny asszony volt, aki bár férjét a maga módján szerette és nagyra becsülte, életét betölteni nem tudta. Bethlen igazán, tisztán szerette Zsuzsikáját. Levelei nagy gyöngédségről, tiszteletről és bizalomról tesznek bizonyosságot. A fejedelemasszony puritán, kötelességteljesítő, hűséges lélek, aki különösen a családi vagyoni gondozásában nagy szolgálatokat tett neki. Nem volt ez a házasság híjával semmi másnak, mint az asszonyi szeretet egy olyan fokának, amely egy Bethlen Gábor szívét képes lett volna teljesen betölteni. Szellemi és lelki

distancia volt közöttük, és emellett az a természetbeli fogyatékoság, mely miatt Bethlen Gábor élete hideg és árva maradt.

Második felesége, Brandenburgi Katalin teljesen ellentétes egyéniség volt. Ez a házasság, mint Kemény János életrajzából is tudjuk, teljesen a politikai házasság céljából, módjára és formái között jött létre. A fejedelem jóval idősebb ifjú feleségénél, s már betegeskedésnek is indult. Ki is hagyta a számításból a szívét. És nagyon emberi dolog esett meg vele: rabja lett ennek a kicsi, törekeny, szép, felületes, játékos, könnyelmű és életörömről sóvárgó napnyugati asszonynak, aki soha se szerette és únta őt. Meg lehet figyelni, hogy a fejedelem utolsó négy esztendeje, amit ennek az asszonynak igájában élt, fokozatosan változtatta meg és zavarta össze életét, szokásait, gondolkodását. Hódolata, vak bizalma, minden óvatosságot félretevő szenvedélye az országot magát is odaajándékozta az asszonynak, aki a háta mögött a császár kezére igyekezett játszani Erdélyt, titokban katolikus lett, és hol ezzel, hol azzal az udvari emberrel adta össze magát. Ha az őt féktelenül gyűlölő Kemény Jánosnak hinni lehet, még életére is tört, s halála után is embertelenül mutatta ki vele szembeni szívtelenségét. A nemzet és az ország szempontjából az egyetlen szerencse az volt, hogy Katalinból minden erély és nagyszabású jellemvonás hiányzott, s így Bethlen halála után a végzetes tervek nem valósulhattak meg. De magára a fejedelemre nézve ez a házasság és ez a szerencsétlen szenvedély tragikus volt, minden esetre siettetten életerejének összeroppanását s így halálát is, annál inkább, mert a nem viszonzott szeretet gyötrelme mellett - amint Kemény Jánostól tudjuk - a fejedelem, legalább az utolsó esztendőben, már tisztában volt vele minden szempontból, csak-hogy sajnos, későn. Végre az is nagyon fájdalmas, hogy Bethlen Gábornak sohase voltak igazi, személyes barátai.

Jelleme az egyedülvalóság önállóságára teremtett, s egész életküzdelmében ezt az önállóságot fejlesztette ki magában. Egyéniségének méretei, jellemző vonásai, pályájának ívelése, gondolatvilágának messzi távlatokba emelkedő magassága egyaránt azt eredményezték, hogy közte és az őt környező embervilág között distancia fejlődött; mindvégig felette állott kortársainak.

Erejének tudatában s eszméinek társtalanságában megszokta az önerőre való támaszkodást és az önmagából való élest. Nem csoda, hogy fejedelmi árvasága lassanként bizonyos keménységet burkolt magára, s hogy szigorú, erélyes, határozott kormányzása nem tette népszerűvé és rokonszenvenné személyiségét. Állandóan a köz, a nagy kollektivitás érdekét tartva szem előtt, szükségképpen olyan átfogó pillantással nézte a világot és az életet, hogy az egyének sorsa igen gyakran eltörpült, megsemmisült a szemében, s ha a nagy érdekek parancsolták, a személyi tekinteteket egyszerűen elmellőzte. Igen jellemző az az eset, mikor a hamburgi tárgyalásokat vezető Péchy Simon kancellárral nem tudatja feleségének halálát, s sokáig titokban tartja azt előtte, nehogy a bánat megzavarja és alkalmatlanná tegye a tárgyalások tiszta és elfogulatlan folytatására. Mikor nagy dolgok forogtak kockán, nem volt hajlandó egyéni szempontokat respektálni, s így nem respektálta a nemesi kiváltságokat sem, ha útjában állottak a nagy célok sikerének. Az ellenállók, hanyagok, bűnösökkel szemben rettentő fenyegetéseket használt, és félelmetessé tette magát; mégis, noha saját szavai szerint „kigyó sem felejtí farka vágását”, a megtérőknek, még az árulóknak is gyakran megbocsátott, csak a makacsokat büntette szigorúan.

Megint Mátyás királyt juttatja eszünkbe személyi politikája. A nagy elméket, a főrangú és gazdag urakat többnyire mellőzte s nem keresett magának tanácsadókat, hanem egyszerű embereket válogatott s nevelt céljai számára, akik az ő gondolatát kritika nélkül és engedelmesen végrehajtsák. Esze, rangja, vagyona elég volt önmagának is, csak szerszámokra volt szüksége. Így az emberekhez való viszonya általánosságban mindig fennsőséges és külsőleges maradt, mely együtt járt a népszerűtlenséggel, és a tömegek forró rajongása helyett a belátók tiszteletét és a megfélekezettek alázatát váltotta ki.

Az egyedüliség magaslatán, a fejedelmi önállóság árvaságában lelkének egyetlen, mindig hatalmasabb belső erőforrása és támasztéka a mély, rendíthetetlen vallásosság volt. Hitének alapja a hányt-vetett életének küzdelmes fordulóban megtapasztalt isteni kegyelem és gondviselés érzése. Életében isteni megbízást, küldetést látott, s lelke legmélyéig meg volt győződve afelől, hogy ő van kiválasztva Isten által nemzete megvédelmezőjéül és megtartójául. Hitbeli öntudatából következik, hogy valláspolitikáját a türelem jellemzi. Ahol a katolikusok többségben voltak, ott templomaikat visszaadta, két helyen kötelezve őket arra, hogy a templom nélkül maradó református kisebbségnek imaházat építsenek. A katolikusoknak püspöki vikáriust engedélyezett, hogy szekták áldozatául ne essenek. Az országba néha jezsuitákat is beengedett, Káldy György bibliafordítását segítette, kancellárul katolikust, sőt szombatost is (Péchy) alkalmazott, anabaptistákat telepített le, a zsidók vallásgyakorlatát engedte, s bár az unitáriusokat vallásos hitéből kifolyólag nem szenvedhette, mégsem háborgatta őket hitükben.

Híve volt a protestáns uniónak, s ezért annak hangoztatóját, Alvinczi Pétert nagyrabecsülte. Nem kedvelte a hitvitákat, s általában a keresztény elvek gyakorlati megvalósítását tartotta fontosnak. Egyházán belül is elítélte a kemény ortodoxiát, amely a betűre s nem a lélekre épít, s a hitükben engesztelhetetlen papokat arra intette, hogy „jusson eszükbe: a megtérő bűnösökért halt meg Krisztus Urunk”. A vallásszabadság érdekében 1615-ben törvény által mondja ki, hogy az a főúr, aki jobbágyait más vallású prédikáció hallgatására kényszeríti, 200 forint büntetéssel sújtassék. Türelmességéről magának Eszterházy Miklósnak megbízottja, Gál Péter tesz bizonyosságot, aki urával együtt a fejedelem ellensége volt: „A pápisták most ott benn jó állapotban vannak. Az ő templomuk rakva hallgatókkal, ő maga is, a fejedelem, most a pünkösdi ünnepére oda adta vala minden muzsikását a mi templomunkban mindennap a nagy misékre. Azt mondja, hogy ő nem gondol vele, akárki mit higyen. Én megesküdtem - úgymond - ide bejöttömben a fejedelemségre, hogy mindeneknek szabad religiója legyen.” A katolikus istentiszteleteken gyakorta személyesen is megjelent.

Bár, amint említettem, ennek a türelmes valláspolitikának Magyarország felé irányuló példaadás jellege volt, mégis Bethlen lelki emelkedettsége, alaphajlandósága nyilvánul meg benne.

Igaz, hogy ezt a türelmet nem lehet, nem is szabad úgy felfogni, mintha azt jelentené, hogy Bethlennek minden vallás vagy felekezet egyforma. Meggyőződéses, öntudatos református volt, aki a Biblia és a református hitvallások alapján állott, küldetési fejedelmi öntudatát azoktól nyerte és azokból táplálta, saját egyházának megszilárdítása és jövőjének biztosítása mindenekfeletti gondját képezte, s mint saját szavai bizonyítják, a katolikusokat, vagy „pápistákat” „másféle” embereknek tartotta, nem tudott bennük teljesen bízni, „sok stratagémával való csalárdságukra” óva inti Thurzó Imrét, s külföldön járó öccseinek lelkére köti, hogy pápista városokban templomba ne menjenek, s a páterekkel ne álljanak szóba, mert az veszedelmes dolog. De a térítési düh és az elfogult vak fanatizmus hiányzott belőle. Hálaadással volt tele a lelke, hogy Isten kegyelméből a tiszta evangélium világosságában élhetett, s az öntudatos keresztény hitben találhatta meg önállóságra teremtett, egyedüli, zord magányú életének belső támasztékát, de viszont tudta, hogy a hit Isten ajándéka, és annak kényszerítése emberek részéről olyan kizárólag isteni hatalommal való visszaélés, mely jóra soha nem vezethet. És végre, ha azzal a reménnyel is, hogy valaha az evangéliumi kereszténység minden magyart meg fog hódítani, - ő minden magyart szívére ölelt, s az egész nemzet életérdekét vette oltalmába, nem engedvén meg azt sem magának, sem másnak, hogy a nemzet egységét a felekezeti villongás megtörje, és nagy céljának elérésében megakadályozza. Vallásos öntudatában, annak minden emelkedettsége és határozottsága mellett is, találunk egyes babonás vonásokat, melyekben kortársaival osztozott. A boszorkányhit, ördögösség, kuruzslás, mágikus gyógyítás hite, melyeket különösen első feleségének, majd sajátmagának betegsége alatt nem egyszer kifejezett, általános jellemzői a kor világnézetének, s leginkább a természetismeret fogyatékosságának jelei.

Végeredményében nem változtatnak lelki emberének legmélyebb vonásán, azon az Istennel szemben való gyermeki alázaton, mellyel világi terveinek romjain, az el nem múló isteni élet felé fordult és utolsó kézmozdulatával is győzhetetlen életerejének lelki hatalmát sugározta ki: „Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk? Nincsen senki, bizonyára nincsen!”

Bethlen Gábort a történeti hagyomány és a történetírás többnyire végletesen jellemezte. Vagy egyoldalúan elítélte, vagy egyoldalúan felmagasztalta. A magam részéről sem felmagasztalást, sem apológiát nem szándékoztam írni róla. Az a meggyőződésem, hogy vele kapcsolatban egy ember érdemeiről, sikereiről beszélni voltaképpen hiábavaló. Lényében nem az egyéni ember, nem az érdem és nem a siker a fontos, hanem az, hogy személyisége az egész magyar nemzet kifejezője, s így benne a választottság, a küldetés emberfeletti ténye a döntő. Mint ember, ő sem más, csak „kegyelmet nyert bűnös”, mint választott és küldött, egész nemzetének szóló örök tanítás.

Egyedül élt az emberek között, mint nemzete is a világban. Az egyedüliség magárahagyatottságot jelent, de önerőből való életet is. Lelki arcán a magárahagyatottság tragikuma sötétlik, de ezt a sötétséget körülsugározza a leverhetetlen magyar életerő biztató fénye is. Tragikuma a magyar bűnt vádolja, diadalmas életeroje a magyarság létjogát hirdeti. És ha egy nemzet igazán megszívleli azt a tanítást, amely bűneire figyelmezteti, méltóvá teszi magát arra is, hogy az életerő biztató fénye jövődőt világítson meg előtte.